

**ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО**

**Факультет історії, права і публічного адміністрування
кафедра всесвітньої історії**

ДИПЛОМНА РОБОТА

на тему:

Радянські військовополонені в роки радянсько-німецької війни

Студента 4 курсу, групи 4 АП

Галузь знань 01 Освіта / Педагогіка

Спеціальності 014 Середня освіта (Історія)

Ольшевського Петра Миколайовича

Науковий керівник:

кандидат історичних наук, доцент

Ніколіна Інна Іванівна

Національна шкала _____

Кількість балів: _____ **Оцінка: ECTS** _____

Голова комісії _____

(підпис)

(ініціали, прізвище)

Члени комісії _____

(підпис) (ініціали, прізвище)

(підпис) (ініціали, прізвище)

(підпис) (ініціали, прізвище)

м. Вінниця – 2020 рік

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ.....	10
1.1. Правовий статус військовополонених в нацистських таборах.....	11
1.2. Механізми впливу репресивних структур Німеччини на життя радянських військовополонених.....	24
РОЗДІЛ II. ПОБУТОВІ УМОВИ УТРИМАННЯ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ.....	35
2.1. Продовольче забезпечення військовополонених у нацистських таборах.....	35
2.2. Медичне обслуговування військовополонених.....	44
РОЗДІЛ III. ТРУДОВЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ЗАЛУЧЕННЯ ДО ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ.	57
3.1. Експлуатація радянських військовополонених у економічній системі Нацистів.....	57
3.2. Залучення військовополонених до німецьких допоміжних формувань та збройних сил.....	69
ВИСНОВКИ.....	83
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	87
ДОДАТКИ.....	99

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВКП (б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)

ГА – група армій Збройних сил Німеччини

МКЧХ – Міжнародний Комітет Червоного Хреста

НДК – Надзвичайна державна комісія зі встановлення та розслідування злочинів нацистських окупантів

НСДАП – Німецька націонал-соціалістична робітничка партія

ОКВ – Верховне командування збройних сил Німеччини

ОКХ – Верховне командування сухопутних військ Німеччини

ОУН – Організація українських націоналістів

РКУ – рейхскомісаріат «Україна»

РСХА – Головне управління імперської безпеки Німеччини

РСЧА – Робітничо-селянська Червона армія

СД – Служба безпеки НСДАП

СС – охоронні загони НСДАП

ТВ – табір військовополонених

УКВ – Український комітет взаємодопомоги

ВСТУП

Актуальність теми наукового дослідження обумовлена недостатньою вивченістю становища військовополонених, зокрема, умов їхньої праці, продовольчого забезпечення та медичного обслуговування. Проблема становища військовополонених в роки Другої світової війни належить до маловивчених моментів історії.

Не менш важливим є гуманітарний аспект проблеми, оскільки німецькі державні та військові структури допускали систематичні порушення юридичних положень Гаазької 1907 р. та Женевської конвенції 1929 р. про ставлення до військовополонених, хоча Німеччина офіційно ратифікувала ці договори. З іншого боку, радянське партійне та військове керівництво перетворило полонених військовослужбовців Червоної армії на юридично дискриміновану групу. Тому актуальність дослідження пояснюється потребою вивчення репресивних заходів тоталітарних режимів щодо цієї соціальної групи.

Об'єктом дослідження є радянські військовополонені як окрема соціальна група, яка перебувала в нацистських таборах.

Предметом дослідження виступає становище військовополонених у нацистських таборах у рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні німецької військової адміністрації.

Мета наукового дослідження полягає у висвітленні становища радянських військовополонених у нацистських таборах, що розташовувались в рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні німецької військової адміністрації у контексті репресивної політичної системи тоталітарних режимів.

Реалізація поставленої мети зумовила необхідність послідовного вирішення таких **завдань**:

- 1) з'ясувати правовий статус військовополонених на початку Другої світової війни;
- 2) визначити механізми впливу репресивних структур нацистського режиму на життя військовополонених;

3) дослідити особливості продовольчого забезпечення військовополонених у нацистських таборих;

4) висвітлити медичне обслуговування військовополонених;

5) проаналізувати систему експлуатації військовополонених у економічній системі Німеччини;

6) установити процеси вербування полонених військовослужбовців до допоміжних частин та німецьких збройних сил;

7) зробити узагальнюючі висновки.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від початку створення системи нацистських таборів військовополонених влітку 1941 р. до припинення їхнього функціонування в жовтні 1944 р. унаслідок витіснення німецьких військ із території України.

Територіальні межі дослідження окреслені територією рейхскомісаріату «Україна» (Волинь, Правобережжя, південна частина Білорусі, південна частина Лівобережної України та Подніпров'я) та зоною німецької військової адміністрації (Чернігівщина, Сумщина, Слобожанщина, Надазов'я та Таврія), які перебували впродовж досліджуваного періоду під контролем націонал-соціалістичної Німеччини. Ця робота написана на тематику всесвітньої історії оскільки Радянських військовополонених тримали лише на території України (Вивозили їх лише в крайніх випадках). Одна з основних причин того що радянських військовополонених тримали на території сучасної України була така як: Якщо військовополонені втечуть з таборів щоб вони не завдавали шкоди території німеччини. Також важливою причиною було те що Нацистам потрібна була лише робоча сила яка допоможе в відновлені захоплених територій. Також цю роботу можна віднести до всесвітньої тематики оскільки робота хоч і про радянських полонених але основна частина про нацистську німеччину тому ця робота про побут в німеччині, Україна на той час була приєднана до німецьких територій.

Джерельна база та історіографія дослідження. Життя військовополонених посідає одне з головних місць у великому комплексі історіографії Другої світової війни. У період нацистського окупаційного режиму (липень 1941 – жовтень 1944 р.)

німецькі табори військовополонених були в кожній області України. Через німецькі табори військовополонених в Україні пройшли мільйони військовополонених. Тема нацистських таборів військовополонених належить до малодосліджених питань з історії Другої світової війни, хоча й перебувала у полі зору українських та зарубіжних вчених.

Історіографічна база дослідження є широкою, проте переважно зарубіжного походження. Однією з головних причин неможливості вивчення становища військовополонених було те, що радянська влада довгий час офіційно не визнавала навіть можливості військового полону бійців та офіцерів радянської армії. Тому це питання було під забороною у тодішній історичній науці.

Українська історіографія радянського періоду охоплює тільки праці періоду Перебудови. До 1985 р. питання військовополонених не було окремим об'єктом наукового дослідження в СРСР. Достатньо згадати, що в найбільшій радянській енциклопедії, яка була присвячена Другій світовій війні, проблемі військовополонених не знайшлося місця у вигляді окремої статті [126].

Радянська держава намагалася ігнорувати або замовчувати проблему військового полону з часу початку Другої світової війни і до періоду Перебудови. Київська дослідниця Т. Першина у 1985 р. з'ясувала особливості масового знищення військовополонених. Вона коротко описала умови перебування полонених червоноармійців у таборах Кременчука, Хорола та Володимира-Волинського [49].

М. Коваль видав у 1979 р. монографію, яка тематично охоплювала питання антинацистської боротьби населення України [34]. Він показав систему примусової праці на прикладі остарбайтерів та військовополонених. Тодішні суспільно-політичні умови не дозволили М. Ковалю розкрити повною мірою питання становища військовополонених. Цінність його наукової праці полягає в вивченні реакції українського народу на репресивні дії нацистської влади, у тому числі і щодо військовополонених [34].

Початок сучасної української історіографії з теми військового полону можна датувати з 1991 року. У той період почалося відродження незалежної історичної науки. Учені отримали змогу працювати з раніше засекреченими документами.

Велику роль у розробці даної проблеми відіграли праці І. Ветрова [25, 133], В. Короля [34, 35], О. Потильчака [100, 101], І. Патриляка [48] та ін.

Історик І. Ветров у монографії «Економічна експансія третього рейху в Україні 1941-1944 років» розглянув основні підвалини фінансового підкорення та експлуатації українських ресурсів відповідно до змін у ході бойових дій та планів економічних установ Німеччини. Важливим джерелом робочої сили для нацистської держави стали військовополонені [25].

Дослідник приділив значну увагу проблемі примусової праці (у тому числі військовополонених) в своїй кандидатській дисертації [133].

Уперше в сучасній українській історичній науці ґрунтовний аналіз долі військовополонених у найбільших таборах для військовополонених здійснив В. Король. Його монографія присвячена аналізу важливих аспектів перебування полонених червоноармійців на території України [35].

Важливе значення має також для дослідження обраної нами проблеми наукова праця А. Трубайчука «Друга світова війна», в якій автор рішуче засуджує радянську військову та політичну верхівку за нехтування правами людини у питанні статусу військовополонених [60].

О. Салата досліджує формування німецького інформаційного простору в зоні німецької військової адміністрації та РКУ. Авторка подала докладний аналіз інформаційно-психологічних маніпуляцій, яких зазнало населення окупованої України, у тому числі і полонені військовослужбовці [111, 112].

М. Дубик детально проаналізувала архівні ресурси ТВ у своїй статті «Табори військовополонених на окупованій території України 1941-1944 рр.): аналіз джерельної бази». Автор виділила саме табір військовополонених як окремий об'єкт дослідження, досліджуючи їх поряд із тюрмами та гетто [74].

Представники іноземної історіографії активно займалися вивченням певних аспектів утримання військовополонених. Так, тема військового полону є широко презентованою в сучасній російській історіографії. Найповніше історія табірної системи в Німеччині та на окупованих територіях розкрита в монографії Павла Поляна «Жертви двох диктатур» [50]. Наукова праця насичена документальним

матеріалом і широкими узагальненнями щодо перебування військовополонених в умовах регулярної трудової експлуатації. Важливо, що П. Полян аналізує процеси репатріації військовополонених. На основі спогадів і усних джерел історик подає опис ставлення різних соціальних груп німецького населення до в'язнів ТВ. Учений вивчив німецьку облікову та бухгалтерську документацію на заводах, фабриках, копальнях, де були залучені як примусові робітники радянські військовополонені [50].

Однією з перших спроб наукового вивчення проблеми нацистської політики щодо військовополонених є книга польського історика Ш. Датнера «Злочини німецько-фашистського вермахту стосовно військовополонених у Другій світовій війні». Науковець дослідив структуру управління таборами військовополонених на території нацистської Німеччини та на анексованих нею землях Радянського Союзу [30].

Історик із НДР Н. Мюллер видав у 1974 р. фундаментальну роботу «Вермахт і окупація» [44]. Він поставив за мету проаналізувати роль німецьких збройних сил в організації окупаційного режиму на радянських територіях. На основі конкретних даних автор розкрив важливий внесок цивільних примусових робітників та військовополонених у розвиток нацистської мілітаризованої економіки. Полонені військовослужбовці розглядаються Мюллером як жертви німецьких воєнних злочинів внаслідок масової смертності через голод та виснаження [44].

Німецький історик М. Бросцат проаналізував правовий аспект військового полону та воєнної політики збройних сил Німеччини загалом у монографії «Держава Гітлера» [22]. Дана наукова праця містить опис та оцінку юридичної складової в діяльності вермахту. Автор вважає, що військовополонені в 1941 р. стала черговим об'єктом позаправових дій німецької тоталітарної держави. Головна цінність монографії полягає в висвітленні автором правової основи націонал-соціалістичної політики щодо полонених військовослужбовців [22].

Голландського історик К. Беркгофа у своїй монографії описує обставини потрапляння в полон та систему таборів військовополонених. [21].

Під час роботи над темою бакалаврського дослідження використано опубліковані архівні документальні джерела, мемуари.

Що стосується мемуарів – то достатньо інформаційною є книга американського психолога Г. М. Гільберта, як спогади про засідання Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі. Дане видання містить цікаві спостереження автора над поведінкою обвинувачених у вчиненні воєнних злочинів [87].

Головне місце в мемуарних джерелах посідають спогади військовополонених, які пережили ув'язнення в нацистських таборах. Важливим історичним джерелом з теми дослідження є спогади Д. Будника та Я. Капера «Ніщо не забуте» [6].

Так, Д. Будник описав побутові умови, систему використання праці полонених і покарання в Сирецькому таборі. Я. Капер більше уваги в спогадах приділив подіям 1943 р. Він описав масові транспортування полонених до ТВ упродовж 1942-1943 рр. Капер зосередив увагу на описі евакуації табірних установ восени 1943 р. [6].

Цінними для нас були також спогади колишнього військовополоненого офіцера С. Голубкова. У них він описав обставини потрапляння в полон, процес конвоювання, адаптацію до життя в надзвичайних умовах [8].

Окреме значення для нашого дослідження мають документальні збірники. Так, III том матеріалів Нюрнберзького судового процесу 1945-1946 рр. належить до головного масиву джерел з питання воєнних злочинів [4]. Сторона обвинувачення надала величезний фактичний матеріал доказів причетності німецьких військових командирів і цивільних чиновників до злочинів проти військовополонених.

Таким чином, джерельна база та історіографія дослідження є широкою та багатогранною. Найголовнішими її елементами є офіційні німецькі та радянські документи, а також мемуарна література. Незважаючи на велику кількість праць, які побіжно або повністю зачіпають тему військового полону, слід констатувати, що ще багато моментів повсякденності військовополонених залишилось поза увагою авторів.

Методологічна основа дослідження. Робота базується на принципах об'єктивності, історизму. З метою комплексного розв'язання поставлених завдань

використовувались загальнонаукові методи наукового пізнання, так і загальноісторичні.

Так, у процесі збору, опрацювання та аналізу матеріалу та його аналізу використовувались методи історіографічного аналізу та джерелознавчої критики, класифікації, узагальнення, статистико-аналітичний, порівняльно-хронологічний, порівняльно-історичний та інші.

Наукова новизна дослідження. Бакалаврська робота є комплексним дослідженням становища радянських військовополонених у нацистських таборих. Основні результати дослідження дають змогу з'ясувати такі малодосліджені аспекти становища військовополонених, як міжнародно-правовий статус, трудове використання та медико-санітарне забезпечення військовополонених.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості їх використання для подальших наукових розвідок, при підготовці науково-методичних та інформаційних матеріалів, наукових публікацій, при підготовці до лекційних і практичних занять з новітньої історії.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки дослідження викладено у публікаціях «Продовольче забезпечення військовополонених у нацистських таборих», «Механізми впливу репресивних структур Німеччини на життя радянських військовополонених», «Продовольче забезпечення військовополонених у нацистських таборих в роки Другої світової війни».

Структура дипломної роботи відповідає цілям та завданням дослідження, і складається з переліку умовних скорочень, вступу, трьох основних розділів, котрі включають в себе шість підрозділів, загальних висновків, списку використаної літератури та джерел (137 найменувань). Загальний об'єм роботи становить 100 сторінок друкованого тексту.

РОЗДІЛ І

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ

1.1. Правовий статус військовополонених в нацистських таборах

Упродовж століть відбувалося оформлення правового статусу військовополоненого. Проблема правового статусу має подвійну складову. Перша складова – розуміння правового статусу як проблеми міжнародної юридичної системи. Друга, суто історична, складова полягає в розумінні правового статусу військовополоненого з боку тоталітарних режимів ХХ ст.

Для дослідження статусу полонених військовослужбовців слід звернути увагу на еволюцію ставлення до вищезгаданої соціальної групи в різні епохи історичного розвитку людства. У країнах Стародавнього Сходу військовополонені піддавалися тортурам і часто поповнювали ресурс рабської праці. Давні єгиптяни мали звичай відрубувати таким людям праву руку на знак перемоги. У персів епохи Ахеменідів військові бранці ставали домашньою прислугою. В середні віки військовополонених почали обмінювати за викуп. Військові бранці перетворилися на джерело отримання прибутку [90, с. 121].

Тільки в другій половині ХІХ ст. військовополонені в міжнародному праві були визначені як окрема юридична категорія. Провідні європейські держави прагнули мінімізувати потенційні загрози для своїх полонених комбатантів. Перша спроба кодифікувати ставлення до полонених військовослужбовців була здійснена в другій половині ХІХ ст. Усі негативні сторони військового полону, такі як знищення бранців, неконтрольоване використання їхньої праці, обмеження їхніх основних прав, повна ізоляція та неможливість спілкуватися з родичами вже давно хвилювали міжнародну громадськість. У 1863 р. виник Міжнародний Комітет Червоного Хреста (далі – МКЧХ). Він поставив за мету організацію допомоги жертвам збройних конфліктів. Штаб-квартира вищезгаданої світової організації знаходиться в Женеві. Першим серйозним кроком на шляху поліпшення умов перебування в

полоні стала угода 1864 р. у Женеві «Про покращення долі хворих і поранених на полі бою» [132, с. 114].

Комбатанти, що потрапили до рук противника, розглядаються як військовополонені з моменту захоплення. З моменту потрапляння військовослужбовця під владу воюючої країни починається юридичний відлік існування його статусу військовополоненого. Право на статус військовополоненого також мають особи, які на законній підставі перебувають зі збройними силами противника, але не належать до них. До таких осіб належать постачальники, військові кореспонденти, цивільні члени екіпажів військових літальних апаратів або суден флоту, представники робочих команд [132, с. 114].

Стаття 12 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими встановлює дуже важливий принцип: «Військовополонені знаходяться під владою ворожої держави, а не окремих осіб чи військових частин, що взяли їх у полон» [137]. Це означає, що держава, під владою якої вони знаходяться, несе відповідальність за все, що з ними відбувається. Особиста власність військовополонених є недоторканною. Сторона, яка тримала під своїм контролем цих осіб, могла вилучати в них певні речі. До них належать: зброя, коні та цінні військові папери [4, с. 8].

Головний зміст цієї Конвенції викладений у статті 13, де записано: «З військовополоненими слід завжди поводитися гуманно», військовополонені повинні завжди користуватися захистом «особливо від будь-яких актів насильства або залякування, від образ та цікавості натовпу». Застосування військових репресалій забороняється. Крім того, вони «за будь-яких обставин мають право на повагу до їхньої особистості та гідності» [43, с. 50].

Конвенція про поводження з військовополоненими детально регламентує порядок їхнього утримання. Військовий бранець за допомогою цього юридичного документа отримує як загальний захист (гарантування прав людини та громадянина), так і правові гарантії (дотримання правових гарантій полоненого військовослужбовця) [137].

Тобто міжнародні документи виключали військовополонених з поняття «воюючої особи», проте зберігали за ними права цивільної людини [43, с. 50].

Націонал-соціалістичний режим, який управляв Німеччиною впродовж 1933-1945 рр., відкидав будь-які міжнародно-правові норми у війні проти Радянського Союзу. Гітлер у одному зі своїх наказів від 2 липня 1941 р. наголошував: «Будь-яка людяність стосовно військовополонених суворо переслідується» [119, с. 68]. Засвідчує це і колишній полонений німецький солдат Вольфганг Шарте. Радянським слідчим він надав ось таку інформацію щодо гітлерівського розуміння прав військовополоненого: «За день до нашого наступу проти Радянського Союзу офіцери нам заявили таке: «Якщо ви дорогою зустрінете російських комісарів, яких можна розпізнати по радянській зірці на рукаві, та російських жінок у формі, то їх негайно потрібно розстрілювати. Хто цього не зробить і не виконає наказу, той буде притягнутим до відповідальності» [10, с. 53].

Стаття 49 дозволяє країні, що тримає в полоні, «використовувати працездатних військовополонених як робочу силу» [137]. Однак офіцери ні в якому разі не можуть бути насильно залучені до роботи, а від полонених унтер-офіцерів можна тільки вимагати здійснення нагляду за роботами; також забороняється використовувати військовополонених на небезпечних роботах без їхньої згоди.

Особи, що перебувають у полоні, підкоряються законам, статутам та наказам, що діють у збройних силах країни, що тримає їх у полоні. Згідно зі статтею 82 Конвенції у випадку протиправних дій до військовополоненого можуть бути застосовані судові та дисциплінарні заходи [137]. Однак віддані до суду військові бранці мають право на належне судочинство і у випадку засудження не втрачають статусу військовополонених, однак їхня репатріація може бути відкладена до закінчення строку покарання. Перебування в полоні завершується, як правило, «по закінченню воєнних дій», коли військовополонені «визволяються та підлягають репатріації» [43, с. 50].

Утримання в полоні за деяких обставин може завершитися раніше. важкопоранені та важкохворі військовополонені повинні бути відправлені на батьківщину або госпіталізовані в нейтральних країнах, як тільки вони будуть у

стані, що дозволяє їхнє перевезення. Не чекаючи закінчення війни, конфліктуючі сторони з гуманних міркувань можуть домовитися про обмін військовополоненими. І ще один випадок, коли визволення з полону може бути здійснене до закінчення бойових дій. Це визволення під слово честі та зобов'язання не брати участь у бойових діях до закінчення збройного конфлікту. [43, с. 51].

Міжнародне гуманітарне право міжвоєнного періоду мало дві основні мети. По-перше, міжнародне законодавство обмежує воюючі країни або сторони у виборі засобів, механізмів, інструментів ведення бойових дій. Даний підрозділ правових норм і процедур називається «право Гааги». По-друге, комплекс міжнародних гуманітарних документів захищає осіб, які не беруть участі у військових діях. Дана категорія юридичних норм має назву «право Женеви». Регулювання перебування особи у військовому полоні належить до обох юридичних категорій, але передусім стосується «права Женеви» [43, с. 55].

У час Першої світової війни воюючі сторони намагалися дотримуватися гуманних положень міжнародного права. У зимовий час у австрійському ТВ діяла школа, де викладалися українська мова, історія України, фізика, геометрія, географія, спів, малювання, гімнастика [57, с. 113]. В'язні могли задовольняти свої релігійні та культурні потреби [134, с. 6]. У період Веймарської республіки (1918-1933 рр.) офіційні німецькі структури продовжували визнавати правочинність Гаазьких конвенцій 1899 та 1907 рр., а також ратифікували Женевські документи 1929 р.

Поява тоталітарного режиму в Німеччині припинила спроби гуманізації ставлення до військовополонених. Це відбулося в тому числі завдяки закону про зміну кримінального кодексу від 28 червня 1935 р. [22, с. 346]. Суддям нацистам надавався широкий простір для інтерпретації закону, а принцип «немає покарання без закону» було спотворено ще більше [22, с. 347].

Питаннями розміщення військовополонених займалося Верховне командування Збройних сил Німеччини – ОКВ. Воно було створене 4 лютого 1938 р. на основі військово-політичного управління Військового міністерства. Генеральний штаб вермахту взяв під свою відповідальність усі департаменти

колишнього Військового міністерства і практично виконував його функції [32, с. 293].

Управління в справах військовополонених (далі – УСВ) було частиною структури Верховного командування вермахту. Тому начальник штабу ОКВ Вільгельм Кейтель є основним керівником у сфері утримання, розміщення та постачання військовополонених. УСВ поділялося на загальний і організаційний відділи. Загальний відділ займався питаннями службового зв'язку із Міністерством закордонних справ Німеччини та установами, які здійснювали протекцію військовополонених у нацистських таборих. Також компетенція загального відділу Управління в справах військовополонених охоплювала систему розміщення військовополонених, постачання, оплати та інші побутові питання; комунікація німецьких чиновників із МКЧХ, визволення та обміну полонених військовослужбовців. Організаційний відділ УСВ курував питання обліку, статистики, планування, нагляду, особовими справами «начальників військовополонених», комендантів таборів військовополонених і їхніх заступників. Організаційний відділ займався проблемами транспортного забезпечення ТВ, розподілу в'язнів на роботи, обладнання таборів та справи щодо втеч військовополонених [30, с. 44-45].

Зауважимо, що з середини 1944 р. Управління в справах військовополонених фактично потрапило під повний контроль формувань СС.

На початку Другої світової війни ОКВ запровадило певні правила не тільки щодо військовополонених, а й щодо облаштування таборів військовополонених. Вимоги до цих установ були такими: ТВ мав бути оточений колючим дротом; вікна в ньому мали доповнюватися міцними залізними ґратами, які мали заглиблюватися в стіну не менше, ніж на 10 см; шлях до вбиральні, що розміщувався поблизу житлової частини табору, мав бути обгородженим колючим дротом; підлога, стіни та стеля в приміщеннях ТВ мали виготовлятися з міцних будівельних матеріалів; на дверях у табірних приміщеннях мають бути встановлені поперечні дерев'яні бруси, для зовнішніх дверей вони мають бути підвищеної міцності, усі внутрішні та зовнішні двері в обов'язковому порядку обладнуються навісними замками [63, с.

21]. Такі застережні заходи повністю ізолювали військовополоненого від зовнішнього світу. Фактично можна говорити про створення зони беззаконня.

Зміни проявилися в 1941 р., коли вермахт перемагав на Східному фронті. Німецьке військове командування та УСВ ухилялися від виконання Женевських конвенцій нібито через радянську позицію неприйняття їх у повному обсязі (радянські представники не підписали конвенцію «Про поводження з військовополоненими») [127, с. 1046].

Система ТВ була достатньо складною в юридичному значенні. Часто становище військовополоненого залежало від різновиду установи, до якої він потрапляв. Існували такі категорії таборів для військовополонених:

- DULAG – Durchgangslager – Дулаг – транзитний (пересильний) табір;
- STALAG – Stamanschaftslager – Шталаг – постійнодіючий (стаціонарний табір) для рядового та сержантського складу сухопутних військ;
- OFLAG – Offizierslager – Офлаг – офіцерський табір;
- MARLAG – Marinelager – Марлаг – табір для рядового та сержантського складу полонених військово-морських сил;
- MARLAG «О» – Marine Offizieren Lager – табір для полонених офіцерів військово-морських сил [63, с. 20].

На території РКУ та ЗНВА налічувалося не менше 360 таборів військовополонених [Додаток А]. Табори могли змінювати своє розташування та призначення. На території постійних ТВ облік здійснювався німецькими органами достатньо добре. Військовослужбовець у транзитному ТВ часто навіть не реєструвався внаслідок організаційних труднощів у перші місяці війни на Східному фронті.

13 травня 1941 р. ОКВ дозволило військам застосовувати насильницькі заходи щодо цивільного населення окупованих територій. У районі здійснення стратегічної військової операції «Барбаросса» було встановлено режим особливої підсудності. Таким методом німецьке політичне керівництво запровадило на Східному фронті зону легалізованого порушення основних прав людини, у тому числі і військовополонених [81, с. 66].

24 травня 1941 р. генерал Браухіч видав «Доповнення до розпорядження «Про особливу підсудність в районі Барбаросса». Воно мало підзаголовок «Наказ про дотримання дисципліни». Уривок з наказу демонструє неприпустимість індивідуальних ексцесів щодо полонених червоноармійців: «Солдат мусить відчувати в кожному випадку, що його зобов'язує наказ офіцера, що повинна дотримуватися дисципліна – основа нашого успіху» [30, с. 113].

Розпорядження «Про військову підсудність в районі «Барбаросса» нівелювало права населення, яке проживало в окупованій Україні та в інших східних територіях. У випадку кримінальних правопорушень з боку німецьких військовослужбовців юридична відповідальність суттєво обмежувалася: «Дії проти цивільного населення противника, які здійснені особами, що належать до вермахту, не підлягають обов'язковому переслідуванню навіть у тих випадках, коли вони є одночасно військовим злочином або проступком» [44, с. 87]. Конвоїри знали, що вони можуть уникнути покарання за навмисне та невмотивоване вбивство військовополоненого.

Кількість в'язнів ТВ постійно змінювалася. За даними Г. Кривошеєва загальні втрати полоненими та такими, що пропали безвісті, склали 3 396 400 осіб. До них слід додати невраховані втрати перших місяців радянсько-німецької війни, які склали 1 162 600 осіб [84, с. 75]. На початку жовтня 1941 р. німецькі джерела нарахували в рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової окупації 445 000 військовополонених, наприкінці жовтня їх було вже 125 000. На 30 листопада 1941 р. в'язнів було 243 000, а 1 січня – 141 600 осіб [36, с. 163].

6 червня 1941 р. було видано ОКВ «Наказ про комісарів». Даний наказ охоплює не лише категорію військових комісарів ЧА, але і всіх інших (тобто цивільних) радянських політичних працівників. Найбільш цинічним моментом у наведеному наказі є те, що будучи глибоко антигуманним, він приймає за «аксіому» припущення, що комісари нібито будуть діяти нелюдяно, та орієнтується на те, що достатньо однієї підозри у ворожих намірах комісара, і що при вирішенні питання «убити чи не вбити» усе має вирішувати враження [36, с. 164].

Знищення політичних керівників РСЧА було спрямоване на повний контроль над окупованою територією. Слід зазначити, що політичні комісари РСЧА повинні

були доповідати уряду та верховному командуванню Збройних сил Радянського Союзу про дії командирів, які, на їхню думку, вчинили певні незаконні дії або злочинну бездіяльність. Комісари мали вести боротьбу проти боягузів, дезертирів і панікерів у радянських військових підрозділах [46, с. 96].

Наказ про комісарів було передано в письмовій формі тільки командувачам армій та повітряних флотів; командири менших підрозділів були інформовані про його зміст усно на нарадах, які відбулися у другій декаді червня 1941 р. І скрізь командири корпусів, дивізій і т.д. приймали Наказ про комісарів ротесту, мовчки. [30, с.116].

З весни 1942 р. Наказ про комісарів фактично вже не застосовувався на практиці. 2 жовтня 1942 р. посаду політичного комісара РСЧА було скасовано. Замість нього виникла така штатна одиниця, як заступник командира з політичної частини (замполіт). Радянське керівництво пояснювало дане рішення необхідністю об'єднання військового та політичного командування в військах [36, с. 312].

На етапі зосередження військовополонених у транзитних ТВ німецькі коменданти намагалися швидко виявити політичних комісарів. Г. Воловик і А. Почечуєв, які перебували як військовополонені в ТВ біля Бахчисараю, згадували, що допоміжні колабораціоністські групи здійснювали ретельний пошук політичних комісарів. Усіх виявлених осіб концентрували в спеціальному загородженні з колючого дроту. Кожного вечора їх вивозили на розстріл. А. Почечуєв провів у ТВ шість днів, і щодня німці вбивали по 200 осіб, що перебували в вищезгаданому загородженні [41, с. 192]. Наявність посвідчення політичного комісара для націонал-соціалістичного режиму означав страту такої людини. Тому комісари намагалися знищити свої справжні документи перед моментом полонення або взагалі не потрапляти в полон живими.

Політика ОКВ та Верховного командування сухопутних військ Німеччини (далі – ОКХ) щодо військовополонених-євреїв перед початком бойових дій на Східному фронті не була визначеною як окреме питання в документальній формі. Фактично на сьогоднішній день не збереглося прямих наказів Верховного командування вермахту, ОКХ або Управління в справах військовополонених щодо

поводження з радянськими військовополоненими-євреями. Наказ генерал-квартирмейстера Вагнера від 24 липня 1941 р. передбачав, що азіатів, євреїв та німецькомовних осіб у полоні не потрібно відправляти до Німецької імперії, а слід використовувати на роботах. Тобто документального аргументу для вбивства євреїв, які були військовослужбовцями РСЧА, у німецького військового командування в червні 1941 р. не було. Проте коменданти ТВ часто передавали євреїв-військовополонених айнзацгрупам для екзекуції або дозволяли здійснювати розстріли на території ТВ [123, с. 44].

Окремі підрозділи РСЧА під впливом радянської пропаганди та усних свідчень про становище червоноармійців у полоні намагалися взагалі не потрапляти живими в полон. Італійський журналіст К. Малепарте в районі Поділля згадував про такий підрозділ: «Ніхто з цього загону не втік, ніхто не здався в полон, за винятком кількох важкопоранених» [11, с. 119].

Військовополонені в зоні військової окупації перебували під контролем ОКХ. Місця утримання військовополонених (переважно дулаги та шталаги) створювалися за умов постійних боїв. Аналіз хронологічної інформації доводить, що східні області впродовж 9 місяців перебували в зоні бойових дій. [115, с. 312]. На сході України (у ЗНВА) офлагів не існувало, часто полонених відпускали додому. У центральній частині українських земель контроль над полоненими був більш ефективним (за умов взаємодії німецького військового командування та цивільних установ).

За всіма міжнародними гуманітарними нормами німецька влада мала надати спеціальні приміщення для відпочинку або ночівлі військовополонених під час довготривалих маршів. Часто за умов відсутності таких будівель військовополонені ночували в приватних будинках або хатах у процесі конвоювання. Траплялися випадки, коли рядові солдати, сержанти, молодші офіцери видавали себе за вищих офіцерів. Вони обманювали німецьку владу для того, щоб потрапити в комфортні, на їхню думку, умови перебування в офлагах. Так учинив один із діячів РВА А. Севастьянов, видавши себе, капітана, за генерал-майора [103, с. 16].

Варто зазначити, що в окремих випадках вермахт дозволяв звільнення військовополонених із ТВ. Упродовж перших місяців радянсько-німецької війни

УСВ і коменданти таборів могли відпускати полонених на прохання рідних або за винагороду. Випускали з таборів військовополонених також осіб певної національності. Наприкінці 1941 р. Верховне головнокомандування вермахту видало розпорядження щодо основних напрямів політики щодо українців. У тексті виділяється рекомендація: «Необхідно, як і дотепер, продовжувати відпускати військовополонених-українців» [46, с. 157]. Командувач оперативного тилу ГА «Південь» 10 серпня 1941 р. видав розпорядження про звільнення певних категорій полонених радянських військовослужбовців. Звільняти можна було німців, українців, естонців, латвійців, литовців. В історичній науковій літературі зустрічається твердження, що багато полонених неукраїнського походження в перші шість місяців радянсько-німецької війни визволилися з полону шляхом обману. Вони називали себе українцями [46, с. 157].

У сучасній українській історіографії не достатньо вивченим є питання про види діяльності, якими займалися звільнені військовополонені. Переважає думка, що служба в допоміжних збройних формуваннях під егідою Німеччини не була обов'язковою умовою звільнення [95, с. 21]. Іноді таке звільнення перетворювало військовополоненого на примусового цивільного робітника.

За сучасними оцінками після трьох перших тижнів радянсько-німецької війни у полон потрапило 360 тис. солдатів і офіцерів РСЧА. На середину серпня їхня кількість зросла до 1,5 млн осіб. У середині жовтня 1941 р. полонених червоноармійців уже було понад 3 млн [136, с. 47]. Ці дані підтверджують масовий характер військового полону. У 1941 р. німецька військова влада звільнила від 600 до 900 тис. військовополонених [66, с. 329].

За даними німецького історика Й. Гофмана в зоні відповідальності ОКХ (прифронтна зона) звільнено з 22 червня 1941 р. до 13 листопада 1941 р. 292 702 військовополонених. У зоні відповідальності ОКВ (РКУ та інші тиліві райони) аналогічний показник склав 26 068 осіб. Він подає інформацію щодо всіх окупованих територій СРСР на той час [136, с. 53]. Проте 13 листопада 1941 р. звільнення військовополонених було призупинене. Звільнення окремих полонених продовжувалося і в 1942 р. Слід зазначити, що впродовж 1941 р. велика кількість

військовополонених українського походження була звільнена з таборів військовополонених. Працівники Українського Червоного Хреста могли за 50 карбованців звільнити одну людину. Водночас звільнення відбувалося тільки за умови мінімальної політичної благонадійності з боку особи, яку звільняли. Така людина не могла бути членом Всесоюзної Комуністичної Партії (більшовиків) (далі – ВКП(б)) або працівником НКВС УРСР [81, с. 129].

Німецька влада ретельно стежила за звільненими радянськими військовополоненими. Упродовж другої половини 1941 р. було запроваджено суворий режим нагляду за переміщенням населення в населених пунктах РКУ. Цей режим вводився паралельно з розгортанням діяльності цивільної адміністрації в окупованих селах і містах. Керівництво вермахту прагнуло контролювати кількість чоловічого населення, придатного до військової служби [1, с. 98]. Воно намагалося виявити таким чином колишніх замаскованих військовослужбовців РСЧА, диверсантів, шпигунів. Цивільна адміністрація намагалася контролювати кількість трудових ресурсів на підконтрольній їй території РКУ. Влада наказала зареєструвати всіх жителів від 16 до 60 років. Особи, які в'їхали до населеного пункту до 1 серпня 1941 р., були зобов'язані отримати дозвіл на проживання від німецької влади. Особи, які в'їжджали 1 серпня 1941 р. і пізніше, могли жити лише за умов гарантій старости або бургомистра. Якщо староста не давав гарантії благонадійності, то дана людина направлялася до ТВ і перетворювалася автоматично на військовополоненого [1, с. 98].

Звільнення з полону доповнювалося суворим контролем за колишнім в'язнем шляхом реєстрації дорослого населення та репресивних заходів щодо підозрілих осіб.

Для повного розуміння правового становища радянських полонених військовослужбовців необхідно проаналізувати юридичні постулати комуністичної держави щодо своїх і чужих полонених. Рада народних комісарів СРСР (далі – РНК СРСР) 1 липня 1941 р. затвердила «Положення про військовополонених» [85, с. 270]. У змісті «Положення» відчувається вплив міжнародних правових норм. Воно гарантувало полоненим життя та безпеку, нормальне харчування; пораненим і

хворим – медичну та санітарну допомогу з боку держави, яка захопила їх у полон. Заборонялося приниження та жорстоке поводження. Зокрема (розділ 2, пункт 7) відзначалося: «Утримання військовополонених (харчування, медичне, санітарне та інше обслуговування) здійснюється: а) до моменту надходження військовополонених до приймальних пунктів ТВ – згідно з розпорядженням командування армією; б) надалі – розпорядженням органів НКВС СРСР». Недоліками радянського «Положення про військовополонених» були такі юридичні ознаки: відсутність статті про контроль над утриманням військовополонених з боку МКЧХ; відсутність часу репатріації військовополонених; не згадувалося про можливість оскарження судового вироку для особи, яка перебувала у військовому полоні [85, с. 271]. Правові гарантії для полонених фактично не діяли [95, с. 28].

Німецька військова влада виділяла значні сили для виявлення, переміщення та концентрації радянських військовослужбовців. Основну роботу з евакуації радянських військовополонених із району між Десною та Дніпром у тил вермахту виконували 24, 62 та 113-а дивізії сухопутних військ та 454-а охоронна дивізія [3, с. 54]. Німецькі військові інстанції часто відносили до категорії «військовополонений» людей, які не відповідали в юридичному сенсі даній дефініції. До таких осіб належали чоловіки призовного віку, які з різних причин не потрапили до служби в РСЧА; цивільні біженці, які ставали полоненими внаслідок спільного виходу з оточення разом із військовими підрозділами; особи, які були примусово мобілізовані радянськими установами на різноманітні роботи; працівники державного радянського апарату та органів ВКП(б) [125, с. 146].

Військовополонені ніколи не виявляли абсолютної лояльності до радянського політичного режиму. Масовий військовий полон породжувався чинниками соціального та етнополітичного характеру. Литовці, латвійці, естонці, українці та білоруси намагалися зберегти власне життя в умовах загрози.

У подальші воєнні роки полон розглядався з боку радянської влади як кримінальний злочин. Звільнені військовополонені мали проходити через армійські пересильні пункти та направлялися до спеціальних таборів НКВС, а поранені

розміщувалися в спеціальних шпиталях. За даними Г. Кривошеєва, радянськими службами було затримано за роки війни 1 487 834 дезертири [82, с. 94].

Розширення німецької інтерпретації поняття «військовополонений» відбулося в другій половині 1943 р. Рейхсфюрер СС Г. Гімлер наказав улітку 1943 р. усіх захоплених у боях із партизанами осіб чоловічої статі віком від 16 до 55 років вважати військовополоненими. Керівник СС намагався таким способом збільшити контингент працездатних осіб. Водночас юридичне розширення поняття «військовополонений» призводило до певної плутанини в різних історичних джерелах щодо визначення статусу кожної людини, яка перебувала під контролем німецьких репресивних органів. 6 вересня 1943 р. Гімлер підписав наказ про обов'язкове транспортування до Німеччини всіх працездатних військовополонених-жінок. У контексті такого рішення наукове припущення про подібність становища військовополонених і остарбайтерів видається виправданим [93, с. 854].

Антигуманні дії націонал-соціалістичного апарату управління проти військовополонених були кваліфіковані юридичними установами країн антигітлерівської коаліції як «військовий злочин». Московська декларація міністрів закордонних справ Великої Британії, СРСР та США від 30 жовтня 1943 р. уперше запровадила на рівні публічної політики поняття відповідальності за військові злочини. Текст декларації містив положення, що німецькі військовослужбовці, які вчинили військові злочини, будуть відповідати за них перед судами тих країн, на території яких вони скоїли злочин.

8 серпня 1945 р. в Лондоні була підписана угода між урядами держав антигітлерівського альянсу про переслідування та покарання головних військових злочинців. Для розгляду головних військових злочинів передбачалося створити Міжнародний військовий трибунал [43, с. 137]. На рівні союзних держав військовополонених було визнано жертвами нацистських злочинів.

Отже, система міжнародного гуманітарного права була створена наприкінці XIX ст. У період між Першою та Другою світовими війнами вона була вдосконалена. Німеччина в період існування демократичного політичного режиму Веймарської республіки (1919-1933 рр.) підписала пакет Женевських документів

1929 р., які захищали права військовополонених. Радянський Союз відмовився ратифікувати в повному обсязі Женевські конвенції 1929 р. Режим Гітлера, який установився в Німеччині з 1933 р., ігнорував норми міжнародного гуманітарного права.

Дискримінація поєднувалася з гігантськими масштабами військового полону упродовж червня 1941 р. – травня 1942 р. Радянські репресивні структури розглядали військовослужбовців РСЧА, які стали полоненими, як нелояльних громадян і зрадників. Після початку німецько-радянської війни Сталін і члени ДКО СРСР оголосили військовополонених «злісними дезертирами» та злочинцями. У грудні 1941 р. радянський народ ний комісаріат закордонних справ погодилося з основними принципами Женевської конвенції «Про поводження з військовополоненими». Військовополонені таким чином зазнали правової дискримінації двічі: з боку радянського військово-політичного керівництва та німецької держави.

Порушення прав військовополонених стало одним із серйозних звинувачень Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі. Німеччина формально дотримувалася Гаазької та Женевської конвенцій. Водночас дані правові документи ігнорувалися в повсякденній практиці існування ТВ. Радянське політичне керівництво оголосило військовополонених злочинцями. Така позиція значно погіршувала правовий статус військовополонених. Військовий полон перетворився на засіб помсти або ідеологічно вмотивованого покарання. Порушення прав військовополонених стало основою воєнних злочинів націонал-соціалістичної держави впродовж трагічних подій Другої світової війни.

1.2. Механізми впливу репресивних структур Німеччини на життя радянських військовополонених

Нацистська Німеччина мала розгалужену та розвинену систему карально-репресивних органів. Механізми впливу репресивних структур Німеччини на

військовополонених зводилися до трьох напрямів: охорона, агентурна діяльність та позасудове знищення певних категорій в'язнів [86, с. 14].

Друга світова війна посилила репресивний елемент у діяльності таких організацій. До головних органів безпеки, які втручалися в життя військовополонених належали Абвер та Служба безпеки нацистської партії (СД). З 1933 р. структура Абверу стала мілітаризованою: тепер спеціальна служба сконцентрувала свої зусилля на військовій розвідці та контррозвідці. З 1935 р. головою цієї спецслужби став адмірал Вільгельм Канаріс. Він здійснив структурну реорганізацію Абверу. Абвер мав тісні зв'язки з ОКВ.

Окрім центрального апарату військової розвідки та контррозвідки було утворено управління «Абвер-Закордон». «Абвер-Закордон» складався з трьох відділів: перший – розвідка, другий – диверсії і саботаж, третій – контррозвідка. Дана структура тісно співпрацювала з міністерством закордонних справ Німеччини [48, с. 379]. У кожному ТВ існувала посада офіцера, який займався розвідкою та контррозвідкою в середовищі полонених. Він був заступником коменданта, проте підпорядковувався не УСВ, а Абверу [63, с. 34].

Велику роль у здійсненні контролю в ТВ відіграло Головне управління імперської безпеки (далі – РСХА). Дана структура виникла внаслідок складних трансформацій в системі управління. З 1935 р. поліція безпеки Німеччини складалася з державної таємної поліції та кримінальної поліції. У 1939 р. служба безпеки НСДАП була об'єднана з поліцією безпеки в нову організаційну структуру – РСХА. Першим начальником РСХА був Райнхард Гейдріх. У 1942 р. в Протектораті Богемії та Моравії його було вбито британськими диверсантами. З 1942 р. РСХА керувалася Ернстом Кальтенбруннером. Загальний нагляд над РСХА здійснював рейхсфюрер СС і шеф німецької поліції Генріх Гімлер. РСХА складалося з восьми управлінь-підрозділів [48, с. 382].

Четвертим підрозділом була державна таємна поліція або гестапо. Саме Генріх Гімлер активізував розвідувальну діяльність РСХА на окупованих територіях Сходу. На одній із нарад у 1943 р. він заявив, що шпигунська робота має стати «священним обов'язком» усіх німців задля перемоги в війні. Найкращих

інформаторів органи РСХА відбирали для подальшої роботи. З 1944 р. Гімлер домогся підпорядкування собі Абверу і системи ТВ [48, с. 382]. У липні 1941 р. в Україні не залишилося жодної суспільно-політичної організації, яка не контролювалася націонал-соціалістичним апаратом управління [28, с. 96].

Працівники РСХА намагалися тісно взаємодіяти з представниками вермахту та Абверу в справі агентурної роботи в середовищі військовополонених. Формою первинної перевірки лояльності полонених були допити. У радянських військових підрозділах улітку 1941 року були поширеними настрої недовіри до влади, тенденції до деморалізації. Історик Ніл Фергюсон висловлює думку, що впродовж перших місяців радянсько-німецької війни солдати-червоноармійці вважали, що «краще бути полоненими Гітлера, ніж гарматним м'ясом Сталіна» [48, с. 50]. Інколи військовополонені давали поради німецьким військовим щодо технології залучення на свій бік червоноармійців.

Генерал-лейтенант танкових військ З. Слюсаренко писав у своїй мемуарах «Останній постріл» про поширення настроїв паніки влітку 1941 року серед радянських військовослужбовців. Він писав: «Настрій був, зрозуміло, кепський. Його остаточно зіпсував нам якийсь військовий фельдшер. Вибравшись з оточення, він добирався додому. Уникаючи наших поглядів, цей «вояка» з переляканими очима твердив, що Київ, Ленінград, Одеса вже в руках ворога, а гітлерівські війська в залізні лещата взяли Москву. І, мовляв, немає рації далі чинити опір, днем раніше чи днем пізніше – війна однаково закінчиться нашою поразкою» [15, с. 106]. Органи безпеки в нацистських ТВ намагалися використати певні групи полонених для переходу їх на бік Німеччини задля виконання агентурно-оперативних цілей. Початок війни між Радянським Союзом і Німецькою імперією активізував інформаційне протиборство між вищезазначеними країнами. Основна мета інформаційної війни полягала в дискредитації противника, приховуванні власних утрат, перебільшенні сил власних військових формувань [110, с. 323].

Для німецьких інформаційних маніпуляцій існували певні передумови, які були спричинені історичним розвитком радянського суспільства. Українці, а також

представники інших народів, які перетворилися на військовополонених, пам'ятали про темний бік радянського політичного та суспільного устрою.

Вермахт співпрацював із репресивними органами Німеччини у справі виявлення військовополонених-утікачів. У ЗНВА місцеві німецькі органи управління спільно з поліцією та формуваннями СС 22 вересня 1941 р. оприлюднили оголошення про покарання за сприяння військовослужбовцям РСЧА, десантникам, комісарам та радянським комбатантам, які вийшли з оточення. У оголошенні містилася вимога: «Кожного незнайомого чоловіка треба передати найближчій військовій частині або заявити про нього» [126, с. 722]. Фактично будь-який радянський солдат або офіцер, який утік із оточення, міг стати за таких умов військовополоненим. Коменданти ТВ намагалися всіляко перешкоджати втечам військовополонених на території РКУ та ЗНВА. Рейхскомісар України Кох 21 травня 1943 р. відправив телеграму до центрального апарату Міністерства у справах окупованих східних територій. Темою офіційного листа була діяльність партизанських груп у генеральній окрузі «Житомир». Кох стверджував, що основною бойовою силою партизанських підрозділів були колишні червоноармійці та військовополонені, які втекли з ТВ. Він закликав установити жорсткий контроль у сфері охорони військовополонених для нейтралізації їхніх утеч до партизанів [126, с. 722].

Питанням відбору дискримінованих категорій військовополонених займалося командування айнзацгруп. У таємному розпорядженні ОКВ від 8 вересня 1941 р. міститься пряма настанова на дискримінацію та знищення окремих категорій військовополонених. Ретельна перевірка всіх полонених військовослужбовців РСЧА була достатньо складним завданням. Для контролю над військовополоненими адміністрація таборів складала списки в'язнів для передачі їх німецьким органам безпеки. Табірна адміністрація використовувала для перевірки військовополонених також списки УЧХ [75, с. 39].

Представники айнзацкоманд допитували військовополонених одразу після їхнього прибуття до транзитних ТВ. Важливо звернути увагу, що серед військовополонених розстрілам підлягали «расові вороги Німецької імперії», до

яких зараховували також циган. Проте представники ромів майже ніколи не підписувалися в документах як «цигани». Тому встановити точну кількість вбитих ромів достатньо складно [114, с. 58].

Німецькі спеціальні служби намагалися всіляко приховати інформацію про кількість військовополонених. Наприклад у Бахмуті (тодішній Артемівськ) на Донеччині німецька адміністрація знищила в 1943 р. усі документи щодо військовополонених. Такі дії були проявом тактики «випаленої землі» [34, с. 28]. Варто зауважити, що такі репресивні дії в більшості випадків мали узгоджуватися з айнзацкомандами та представниками СД. Такі акції були спричинені наступом радянських військових підрозділів у другій половині 1943 р.

Німецькі представники Головного управління імперської безпеки часто плутали знаки розрізнення та іноді приймали учасників армійських військових оркестрів за політичних комісарів. Іноді розстрілам підлягали радянські офіцери. Німецькі оперативні групи СС керувалися стереотипним твердженням, що радянських офіцерів можна визначити за довгим волоссям, яке дозволялося носити командним кадрам. Проте більшість військовополонених мала довге волосся внаслідок складних побутових умов [55, с. 244].

Айнзацкоманди для гарантованого знищення «політичних» і «расових» ворогів нацистської держави часто вбивали осіб, які не належали до дискримінованих категорій. Після вступу підрозділів РСЧА до Чернігова в вересні 1943 р. радянські спеціальні служби почали збирати інформацію про злочини оперативних команд СС. Т. Снайдер визначає мінімальну цифру розстріляних німецькими спеціальними службами військовополонених – 500 тис. осіб [55, с. 245]. Приводом до вбивств певних категорій військовослужбовців РСЧА, які потрапляли до полону, ставали випадки розправ червоноармійців над німцями. Такі ситуації у фронтових умовах відбувалися достатньо часто в перші місяці німецько-радянської війни [70, с. 121].

Утечі з полону часто були успішними. Такі акції здійснювалися навіть полоненими генералами та комбригами. Павло Сисоєв, який був командиром 36-го стрілецького корпусу РСЧА, потрапив у німецький полон, перебував у ТВ з липня

1941 р. до серпня 1943 р. Сисоєв утік із ТВ у Ковельському районі Волинської області. Кілька днів він був у складі підрозділу Організації українських націоналістів (далі не – ОУН), а потім перейшов до червоних партизанів. Згодом він повернувся додому в СРСР, де проходив ретельну перевірку з боку радянської контррозвідки [105, с. 27]. Німецькі спеціальні служби карали також військовополонених-утікачів. Існують повідомлення, що втікачів могли направити до німецьких концентраційних таборів.

Працівники Абверу та РСХА стежили за ставленням українців до долі військовополонених, в свою чергу люди були обурені знущаннями над остарбайтерами та військовополоненими [16, с. 82].

Розвідувальні органи Німеччини намагалися виділити окремих військовополонених для здійснення щодо них певних агентурних дій. Фактично увага спеціальних служб була зосереджена на агентурно-оперативній розробці певних людей у ТВ. Розробка полягала в концентруванні та комплексному застосуванні спецслужбами своїх засобів і методів для неявного вивчення обраного об'єкта та здійснення заходів для досягнення визначених розвідувальних цілей [38, с. 276]. У травні 1942 р. для активізації розвідувальної та контррозвідувальної діяльності «Абвер-Закордон» сформував новий орган «Штаб Валлі». Його головою було призначено полковника Хайнца Шмальшлегера [48, с. 382]. Важливими цілями для РСХА в контексті агентурно-оперативної розробки були полонені радянські генерали. Проте не всі радянські генерали хотіли потрапити до полону живими. За офіційними даними радянських органів безпеки, у 1941 р. скоїв самогубство для уникнення полону один генерал, а в 1942 р. їхня кількість досягла трьох осіб. Багато генералів загинуло в полоні. У полоні загинуло 23 радянські генерали, з них у 1941 р. – 3 особи, у 1942 р. – 6, 1943 р. – 6, у 1944 р. – 5 осіб [96, с. 103]. Усього військовополоненими стали 80 генералів РСЧА, з них на бік противника перейшли 12, тобто 15 % від загальної кількості. Назад до СРСР повернулося 37 генералів і командирів бригад [104, с. 32].

Іноді РСХА використовувала військовополонених для здійснення диверсійно-розвідувальних операцій в тилу радянських військ. Для дискредитації та

дезорганізації радянського партизанського руху було створено псевдопартизанські загони. Один із них діяв на території генеральної округи «Київ». Його очолив колишній обер-сфрейтор дивізії військ СС «Мертва голова» Ф. Готтальк. Підрозділ було сформовано в жовтні-листопаді 1943 р. Даний підрозділ складав 79 осіб, із яких 25 були колишніми військовополоненими. Готтальк і його загін грабували жителів села Буки та навколишньої місцевості, чинили терор щодо осіб із прокомуністичними поглядами або колишніх радянських чиновників. Псевдопартизани були заарештовані радянськими органами безпеки в січні 1944 р. [117, с. 275].

Німецькі репресивні структури використовували військовополонених для формування власної агентурної мережі у тилу РСЧА. [27, с. 41]. Серед солдатів було чимало осіб, які в полоні або при добровільному переході критикували радянську політичну систему та умови життя в комуністичній державі [17, с. 270].

Агенти-диверсанти, які вербувалися з числа військовополонених, мали завдання з улаштування диверсій на залізниці, знищенню продовольчих і паливних баз. Вони також здійснювали антикомуністичні пропагандистські дії, вбивства офіцерів РСЧА. З 1944 р. диверсанти організовували спеціальні загони в радянському тилу. Після повернення з завдання групи агентів усі її учасники відокремлювалися одне від одного. Керівництво структур РСХА зіставляло та перевіряло їхні свідчення дуже ретельно [23, с. 141].

Для ведення глобальної війни німецькій владі був потрібен надійний репресивний апарат. Такі структури забезпечували б надійний контроль окупованої території та усували можливі ускладнення з боку Руху опору, радянських диверсійних груп та «нелояльних» елементів серед українського народу. У нагоді став кадровий потенціал охоронних загонів націонал-соціалістичній партії, які відомі під аббревіатурою СС. Дана організація була достатньо впливовою. Під її контролем на території Німеччини перебувало 20 концентраційних і 160 трудових таборів, де працювали 40 000 охоронців і наглядачів із формувань СС. У військах СС перебувало 950 тис. осіб [61, с. 4]. Слід зазначити, що військові підрозділи могли

самостійно (без втручання репресивних структур) вчиняти протиправні дії проти військовополонених. Водночас окремі кадрові офіцери виступали проти таких акцій.

У певних випадках жителі окупованої території активно сприяли діяльності німецьких органів безпеки в контексті контролю над військовополоненими. Керівник таємної польової поліції в зоні оперативного тилу ГА «Південь» свідчив про такі факти спільної роботи його організації та місцевих помічників [62, с. 185]. Іноді військовополонені ставали жертвами масових неспровокованих розстрілів.

Усього було створено чотири айнзацгрупи – А, В, С, D. До складу кожної з них входило по 1000 – 1200 осіб. Серед них 35 % складала члени СС, 150 водіїв та механіків, 100 співробітників гестапо, 130 осіб з поліції порядку, 50 працівників кримінальної поліції, 30 співробітників СД, перекладачі, зв'язківці тощо. На теренах РКУ та ЗВО діяли айнзацгрупи С і D. Максимальна чисельність айнзацгрупи С складала 800 осіб. Вона діяла в північних і центральних районах РКУ, а також у ЗВО. З червня до жовтня 1941 р. групу очолював бригаденфюрер СС Отто Раш, з жовтня 1941 р. – бригаденфюрер СС Макс Томас. Саме він із 10 квітня 1942 р. став командувачем поліції безпеки та СД в Україні. Діяльність оперативних груп поліції безпеки та СД розпочалася 23 червня 1941 р. Напередодні початку бойових дій Гейдріх заявив начальникам айнзацгруп: «Комуністичні функціонери та активісти, євреї, цигани, саботажники та агенти, які є небезпечними для німецьких військ, повинні бути виявлені і страчені без суду та слідства» [61, с. 318]. Ніхто з керівників поліції безпеки та СД відкрито не протестував проти наказів нацистської політичної верхівки. Айнзацкоманди діяли швидко. Їхні машини прямували відразу за передовими загонами в Житомир. Оперативна команда 4А почала діяти в Києві в день його захоплення вермахтом 19 вересня 1941 р. Айнзацгрупи вбивали військовополонених-комісарів.

Армійське командування сприяло їм у цьому. Поступово рейдуюча робота оперативних груп доповнювалася створенням стаціонарних відділів поліції безпеки та СД. У Миколаївській генеральній окрузі з 6 лютого 1942 р. виникла така установа. Її очолив штурмбанфюрер СС Шпан. У генеральній окрузі Харків головою відділу поліції безпеки та СД того ж дня став штурмбанфюрер СС Кранебіттер [53,

с. 53]. Айнзацгрупи стали головним мобільним репресивним органом у ЗНВА та РКУ. Саме здатність до швидкого переміщення є найважливішою характеристикою цих репресивних спеціальних підрозділів. Завдання цих груп полягало в перевірці і реєстрації підозрілих осіб, пошуку стратегічно важливої інформації, вивченні політичних настроїв підвладного населення України, ізоляції та знищенні ворожих для нацистської держави осіб. Страти без суду і слідства за умов війни стали головною роботою цих структур. На Міжнародному військовому трибуналі в Нюрнберзі їх назвали «гестапо на колесах» [53, с. 54].

Реєстраційні картки військовополонених у випадках убивства заповнювалися написом «Відправлений на біржу праці» або іншими. Подібним способом полоненого військовослужбовця переводили в статус цивільного робітника. Факт страти не фіксувався в реєстраційній картці взагалі [63, с. 317]. У сучасній історичній науці практично не існує даних про кількість військовополонених, які були формально «звільнені», а потім свідомо вбиті формуваннями РСХА.

Контроль за звільненими військовополоненими та розшук утікачів із ТВ здійснювала також польова жандармерія вермахту. Польова жандармерія структурно поділялася на команди, якими керували офіцери у званні лейтенанта. Головні завдання польової жандармерії полягали в контролі системи перепусток, нагляді за місцевою поліцією, регулюванні руху, обліку населення в прифронтових районах. Жандарми виявляли полонених-утікачів, контролювали переміщення звільнених із полону осіб [53, с. 55].

Варто зазначити, що працівники поліції безпеки та Абверу були першими агентурно-оперативними цілями для радянських спецслужб. При потраплянні в полон німецьких військовослужбовців саме їх намагалися виявити в першу чергу органи НКВС СРСР. Найбільший інтерес для радянських репресивних органів становили колишні військовополонені. Вони могли діяти в статусі «подвійних агентів» [76, с. 41].

Слід зауважити, що діячі національно-визвольного руху намагалися змінити нацистську політику щодо українського народу, припинити репресивні акції німецької влади проти співвітчизників, у тому числі і в середовищі

військовополонених. Голова Українського національного об'єднання в Німеччині Тиміш Омельченко 1 січня 1942 р. звернувся з особистим листом до рейхсканцлера. У листі містилися певні політичні поради та застереження. Омельченко просив нацистський уряд гарантувати політичну самостійність України. Він закликав не здійснювати щодо українського народу колоніальної політики. Про зміст пропозицій Омельченка дізнався і міністр у справах окупованих східних територій Розенберг. Вищі урядовці нацистської Німеччини оцінили тези вищезгаданого українського громадського діяча як декларативні та утопічні [36, с. 223]. На той час переможні бої вермахту сприяли ігноруванню українського політичного фактору для лідерів Німецької імперії.

29 січня 1942 р. імперська канцелярія отримала ще один лист від провідних діячів українського національного руху. Його підписали авторитетні в українському політичному та релігійному середовищі особи: Андрей Шептицький, Микола Величківський, Андрій Ливицький, Микола Омелянович-Павленко та Андрій Мельник. Автори листа стверджували, що поразка СРСР дозволить Україні ввійти до європейської політичної системи. У листі згадувалося про багатьох радянських військовополонених українського походження, які здавалися в полон вермахту добровільно. Такі люди сподівалися, що потраплять до складу українських національних військових формувань і будуть воювати за визволення своєї Батьківщини. Автори документа стверджували про певне розчарування в німецькій політиці серед цих військовополонених та їхніх родичів, а також серед політично активної частини населення РКУ та ЗНВА [36, с. 223].

Отже, місця утримання військовополонених в рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації перебували під прямим контролем організаційних надбудов вермахту – ОКВ та ОКХ. Водночас ТВ були об'єктами діяльності органів безпеки та спеціальних служб Німеччини на основі співпраці даних структур із військовою владою. З серпня 1944 р. УСВ було підпорядковане СС. З того моменту вермахт повністю віддав контроль над ТВ органам безпеки Німеччини. Упродовж червня 1941 – жовтня 1944 рр. органи безпеки Німеччини здійснювали постійний контроль за переміщенням, фільтрацією та перебуванням військовополонених у ТВ.

Абвер мав свого представника в кожній такій установі на правах заступника коменданта. Збільшенню впливу айнзацгруп сприяв Наказ про комісарів. Даний наказ фактично легалізував расово-політичний відбір або селекцію військовополонених. Унаслідок виконання даного розпорядження структури РСХА фактично встановили контроль над персональним складом ТВ і певною мірою наглядали за діями німецького коменданта в частині пошуку «расових і політичних ворогів Рейху».

Отже, полонені піддавалися постійному тиску з боку карально-репресивних структур. У середині 1944 р. усі військовополонені перейшли під безпосередній контроль Генріха Гімлера і СС. Це було спричинено посиленням впливу СС після невдалого замаху на рейхсканцлера 20 липня 1944 р. Військовий полон у свідомості керівництва СС перетворився на продовження політичної боротьби проти «небажаних елементів».

РОЗДІЛ II

ПОБУТОВІ УМОВИ УТРИМАННЯ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ

2.1. Продовольче забезпечення військовополонених у нацистських таборах

У період воєнних дій забезпечення військовослужбовців і цивільного населення продовольством виступає базовою передумовою ведення війни, функціонування військово-промислового комплексу. Кожна воююча держава забезпечує продовольством у першу чергу власне військо та цивільне населення.

На утримання полонених військовослужбовців продовольство виділялося згідно з Женевською конвенцією 1929 року в тому ж розмірі, що й для власних солдатів і офіцерів армії, яка утримувала табори військовополонених. Німеччина в 1929 році офіційно ратифікувала Женевську конвенцію. Дотримання міжнародних юридичних стандартів порушувалося внаслідок ідеологічних протиріч між воюючими державами та расистських настанов Гітлера як Верховного головнокомандувача вермахту.

Забезпечення продовольством було складною справою в воєнних умовах. У червні 1941 р. Збройні сили СРСР суттєво збільшилися. На початку німецько-радянської війни 22 червня 1941 р. в РСЧА та Військово-морському флоті (далі – ВМФ) СРСР перебувало за офіційним списком 4 826 900 осіб. У західних військових округах (Одеському, Київському Особливому, Західному Особливому, Прибалтійському Особливому, Ленінградському) та флотах (Чорноморському, Балтійському, Північному) налічувалося 2 900 000 військовослужбовців [84, с. 74]. Під час відступу радянських військ восени 1941 р. призовники часто скаржилися на недосконалу систему постачання. Заступник начальника Управління НКВС СРСР у Московській області Линько 2 грудня 1941 р. написав службову доповідь заступнику народного комісара внутрішніх справ СРСР Абакумову про такі настрої в середовищі мобілізованого контингенту. Один із солдатів писав: «Щодо харчів

дуже погано, хліб на руках коштує 30 рублів за кілограм, але нам дають по чотири сухарі за день». Подібні висловлювання повторювалися неодноразово: «У селах, через які ми йдемо, хліба теж немає»; «Не знаю, що буде далі. Харчуємося своїми продуктами. Командири сухих пайків не дають..» [54, с. 57]. У РСЧА для військовослужбовців діючих частин було передбачено на 1 добу 900 г хліба, 500 г картоплі, 170 г капусти, 150 г м'яса, 100 г риби, 35 г цукру та 20 г рослинної олії [116, с. 93]. Регулярні частини РСЧА отримували достатньо скромні обсяги продуктового забезпечення.

У період великих оточень підрозділів РСЧА в червні 1941 – листопаді 1942 рр. військовослужбовці залишалися без нормального продуктового постачання. Часто такі комбатанти ставали полоненими в несвідомому стані. Причиною цьому було тривале голодування за умов оточення [108, с. 18].

Нестача їжі відчувалася вже з моменту полонення до потрапляння полонених до фільтраційних таборів. Конвоїри часто не отримували жодних інструкцій про харчування військовополонених. Німецькі повідомлення влітку 1941 р. містять такі дані денних харчових норм для військовополонених, як «100 г пшона без хліба» або «20 г пшона та 100 г хліба без м'яса». У багатьох ТВ у той час полонені їли листя та траву [124, с. 590]. У таборі, який розміщувався на вулиці Керосинній у Києві (нині вулиця Шолуденка), в'язні не отримували продовольства взимку 1941-1942 рр. Люди, які перебували в постійному стані голодування, фактично споживали будь-які предмети, що нагадували їжу [79, с. 242].

Велика кількість військовополонених породжувала проблему їхнього належного продовольчого забезпечення. [134, с. 2]. Українці, які служили в радянських військах, відчували одними з перших націонал-соціалістичну політику щодо військовополонених. Загальна чисельність українців у складі Червоної армії складала від 6 до 7 млн осіб [118, с. 15].

В основі інструкцій для таборів військовополонених встановлювалось, що годувати в'язнів, що перебувають у них, означає позбавляти німецький народ їжі. Про будь-яке харчування слід було ретельно доповідати, а рядових німецьких солдатів часто попереджали не видавати в'язням понад мінімальний раціон.

16 вересня 1941 року рейхсміністр економіки Г. Герінг видав інструкцію, щоб «продуктивність» полонених «більшовиків» визначала їхнє утримання; наслідком було подальше скорочення харчових пайків. Загалом лише окремі нижчі чини та офіцери намагалися полегшити страждання в'язнів. За таких умов масовий голод почався відразу й тривав місяцями. Фактором посилення нестачі продовольства було цілеспрямоване знищення резервів сільськогосподарських продуктів Української РСР у 1941 р. Наприклад, на Житомирщині наступ вермахту призвів до знищення приблизно 60 % місцевих продовольчих запасів. Дефіцит продовольчих ресурсів посилювався внаслідок застосування радянською владою в прифронтових районах УРСР тактики «випаленої землі». Й. Сталін у зверненні до населення СРСР 3 липня 1941 р. заявив: «Усе цінне майно, у тому числі кольорові метали, хліб і паливо, яке не може бути вивезеним, повинно безумовно знищуватися» [18, с. 12].

Німецькі військові інстанції усвідомлювали небезпеку голоду в середовищі радянських військовополонених. Для них масова швидка загибель працездатних осіб була невідгідною.

Продовольче забезпечення військовополонених ускладнювалося внаслідок масового характеру явища, швидкого наступу німецьких військ та проявів неорганізованості в питаннях конвоювання та розміщення значної кількості захоплених червоноармійців. Великі маси червоноармійців, які потрапляли до полону, були приречені на продовольчі проблеми вже внаслідок своєї численності. Після оточення радянських військ під час Київської оборонної операції в вересні 1941 р. ОКВ повідомило про 665 000 полонених військовослужбовців Червоної Армії, 3718 гармат і 884 танки [59, с. 266].

Стрімке просування німецьких підрозділів породжувало труднощі з забезпеченням мінімальною кількістю харчів полонених червоноармійців. У серпні 1941 р. біля Умані вермахт повністю оточив 6-у та 12-у радянські армії. Німецьке командування не розраховувало нормальну кількість продовольства для цих людей. Причому УСВ оформило цих мертвих осіб як загиблих уже на території ТВ. У короткі терміни налагодити постачання ТВ було неможливо внаслідок повільного створення органів управління РКУ та ЗНВА. Структури німецької влади мали

фактично з нульової відмітки починати вирішення всіх завдань, які стосувалися українців у зоні їхньої відповідальності [102, с. 90].

На зустрічі 13 листопада 1941 р. кілька офіцерів обговорювали способи, як забезпечити в'язнів ТВ, які не працювали, принаймні якоюсь їжею, однак генерал-квартирмейстер Едуард Вагнер різко перервав їх, зауваживши, що ці полонені «повинні померти з голоду». Український письменник Олесь Гончар зазнав військового полону і описував продовольче становище, зокрема, він згадував: «Давали 0,5 літра води на добу. У тарілці для нас була вонюча баланда з червивим сиром...» [9, с. 17].

До канцелярії міністра у справах окупованих східних територій постійно надходили повідомлення про голод у ТВ. Інспектор із питань озброєння РКУ доповідав 2 грудня 1941 р. про високий рівень смертності серед військовополонених: «Треба розраховувати на загибель десятків, навіть сотень тисяч впродовж цієї зими» [121, с. 42].

У листі до Кейтеля в лютому 1942 р. Розенберг бентежився з приводу панування серед німецького керівництва думки, згідно з якою «що більше полонених помре, то тим ліпше нам буде» [21, с. 108]. Міністр окупованих східних територій уперше назвав статистику втрат серед військовополонених РСЧА: «З 3,6 млн військовополонених на даний момент є повністю працездатними лише кілька сотень тисяч. Більшість із них загинула внаслідок голоду або негоди» [19, с. 311].

Допомога продовольством, яка не була дозволеною комендантом ТВ, означала смерть для того, хто її надавав військовополоненим. Покарання могло поширитися в таких випадках і на самих полонених. Охорона шталагу на шахті №30-35 біля Ровеньків розстріляла 117 військовополонених за те, що вони взяли їжу від місцевих жителів [42, с. 32].

У шталазі № 358 (Богунському) в Житомирі продовольче постачання військовополонених було досить обмеженим. За день в'язні отримували 100 г проса та півлітра води. Дослідники вважають, що зі 100 тис. полонених військовослужбовців РСЧА в Богунії загинуло не менше 67 000 осіб [69, с. 13]. Часто намагання в'язнів добути їстівну річ за умов постійного голоду призводило до

трагічних наслідків. За те, що військовополонений ховав у себе 2-3 гнилі картоплини, його могли розстріляти [63, с. 229]. Таким способом німецькі коменданти боролися проти крадіжок у підконтрольних їм ТВ.

Створення режиму голоду сприяло утвердженню влади табірної адміністрації над полоненими комбатантами. Голодні люди не могли легко втекти або чинити спротив. Така ситуація була вигідна для німецьких військових із погляду безпеки. ів. Голод сприяв співпраці окремих військовополонених із німецькою владою в контексті вербування в допоміжні загони вермахту та поліції для здійснення регулярного інформування про настрої осіб у ТВ, для запобігання потенційним актам саботажу та втеч. В'язні билися один із одним, хто перший оближе ложку або миску. Часто такі бійки закінчувалися летальними результатами. Прояви канібалізму німецькі охоронці та коменданти розглядали як ознаку низького рівня розвитку «неповноцінних рас», які живуть на окупованих територіях СРСР [116, с. 95]. Військовополонені фактично стали останніми в черзі на постачання продовольства.

Частина населення України намагалася допомогти військовополоненим у складних умовах німецького полону. Існувала громадська організація, яка допомагала особам, що постраждали від умов війни (біженці, поранені, військовополонені). Вона мала назву Український комітет взаємодопомоги (далі – УКВ). При УКВ функціонував підрозділ – Управління допоміжних та промислових підприємств. Даний відділ намагався допомогти військовополоненим у сфері постачання продуктів харчування до ТВ. Керівником УКВ був професор Ф. Богатирчук. У своєму розпорядженні № 20 від 12 грудня 1941 р. він наголошував, що коменданти ТВ перешкоджають представникам УКВ передавати продовольство військовополоненим.

Після Другої світової війни німецькі генерали намагалися пояснити масовий голод серед полонених військовослужбовців. На судових засіданнях вони поклали всю вину на Гітлера, який нібито не дозволяв відправляти військовополонених до Німеччини. Такої позиції дотримувалися генерали Гальдер і Крафт [30, с. 356]. Вищі німецькі офіцери намагалися перекласти головну провину на політичне керівництво.

Однак саме Збройні сили Німеччини займалися всім спектром питань, які були пов'язані з постачанням ТВ.

Продовольче забезпечення полонених було поганим в ТВ неподалік великих міст і в самих окупованих містах. Так, у Харкові було створено два табори військовополонених. Один із них був розташований в Орджонікідзівському районі, а інший – у районі Холодної Гори. У першому з перерахованих ТВ знаходилося 2500 в'язнів. Норма харчування полягала в одноразовому годуванні юшкою з горохового лушпиння та просяного сурогатного борошна. Тут померла 1000 військовополонених. У ТВ на Холодній Горі перебувало понад 20 000 військовополонених. Щодня внаслідок голоду помирало 100 людей. У цьому місці також загинула половина ув'язнених [30, с. 357].

Часто розподіл продовольства в ТВ залежав від настроїв табірної поліції. За золоту зубну коронку поліцаї іноді давали особі, яка на таке погодилася, кілька пайок хліба понад норму. Траплялися випадки, коли представники допоміжної табірної поліції продавали частину продуктів з ТВ для чорного ринку [63, с. 248].

Інколи німецькі коменданти намагалися встановити рівномірність у розподілі продуктів харчування всередині ТВ. Табірна поліція до початку 1942 р. активно привласнювала продовольство. Військовополонені звернули увагу і на таку деталь, що з весни 1942 р. там, де все управління таборів знаходилося в руках німців і останні жорстко контролювали розподіл їжі, полонених не обкрадали ні поліція, ні кухонні працівники, ні санітари, ні писарі. Німці стали перешкоджати виникненню в таборах привілейованих груп [62, с. 192].

З переходом німецько-радянської війни в затяжну фазу продовольче забезпечення цивільного населення рейху та діючої армії ставало складнішим. Проте режим Гітлера зумів підтримувати достатній рівень життя загалом до початку 1944 р. За умов прогресуючого економічного виснаження військовополонені були останніми в списку продовольчого забезпечення. Війна у 1942 р. була спрямована вже не на швидку перемогу вермахту, а на утримання ним стратегічної ініціативи. Тому постачання їжею ТВ прямо залежало від трудового внеску в'язнів. Військовополонені не були для німецьких економічних і військових інстанцій

рівноправними або повноцінними людьми [55, с. 237]. У 1943 р. ситуація в Німеччині з продовольчим забезпеченням стала нестабільною. У травні 1943 р. зменшилися державні видачі м'яса, а восени 1943 р. картоплі. Німецьке міністерство сільського господарства констатувало, що «після 4 років війни абсолютно неможливо уникнути труднощів у постачанні продуктів харчування» [130, с. 79].

Для харчування полонених червоноармійців використовувалися різноманітні харчові сурогати, які часто мали синтетичне походження. Наприклад, для готування супу з гречаних та просяних відходів використовувалася червона сіль. Вона складалася зі звичайної кухонної солі зі значними денатурованими домішками окису заліза. Остання згадана речовина є токсичною для людського організму.

Колишній військовополонений офіцер С. Голубков у своїх спогадах навів приклад використання біологічно малоприслатних продуктів у якості сурогатів. У таборі, де він перебував, на день адміністрація видавала 250 г хліба та двічі рідкої баланди по 750 г. У хліб додавалося кісткове борошно як домішка. Дане борошно привозилося у великих паперових мішках по 20 кг кожен. На мішках було зображення півня. У борошно, з якого випікали хліб або варили баланду додавали спершу 10% цього сурогату, але поступово його вміст досягнув 50%. Кісткове борошно, яке потрапляло в організм через баланду або хліб, у шлунку не перетравлювалося. Воно осідало у шлунково-кишковому тракті та жовчовивідних протоках. Після трьох тижнів споживання кісткового борошна у кишківнику утворювався камінь і людина помирала [8, с. 94]. Голодні в'язні швидко з'їдали цей токсичний продукт.

Наприкінці 1941 р. у розмові з міністром закордонних справ Італії Г. Чіано рейхсмаршал Г. Герінг сказав: «У таборах військовополонених росіяни почали їсти один одного після того, як вони з'їли все, що можна, навіть підошви черевиків. Навіть гірше, вони використали як їжу німецького охоронця» [19, с. 311]. Дана розмова демонструє, що вище військово-політичне керівництво Німеччини було чудово проінформоване про голод у ТВ. Проте жодної адекватної реакції не було. В'язні мали самотужки рятувати своє життя. Коли Німеччина почала зазнавати болючих поразок на фронтах Другої світової війни, то німецькі військові установи

почали розглядати полонених червоноармійців як джерело військової та робочої сили.

Добова калорійність харчування військовополоненого в 1942 р. складала 2129 нетто-кілокалорій. Уміст поживних речовин був таким: білки – 57,4 г на 100 г продукту, з них повноцінні білки складали 10,9 г, жири – 29,5 г, вуглеводи – 392,5 г. До 28 грудня 1941 р. норми харчування для в'язнів були ще меншими. Військовополонені перебували в стані хронічного голодування. Треба розуміти, що в 1941-1942 рр. урожай в Україні був достатнім для забезпечення військовополонених зерновими харчовими продуктами [21, с. 120].

Варто порівняти норми харчового забезпечення остарбайтерів і військовополонених. Норми споживання їжі військовополонених були меншими, ніж норми остарбайтерів. Згідно з німецьким розпорядженням у грудні 1941 р. «східний робітник» мав отримувати на день їжу, енергетична цінність якої становила 2540 кілокалорій. У квітні 1942 р. розмір харчового стандарту для остарбайтерів знизився до 2283 кілокалорій, що наближалось до норм військовополонених. У жовтні 1944 р. розмір офіційного щоденного раціону остарбайтера нацистський уряд підняв до норм цивільного німецького населення. Фактично нестача продовольства поєднувалася з інтенсивною примусовою фізичною працею [157, с. 118].

Військовополонених варто розглядати окремо від інших дискримінованих на теренах Німеччини соціальних груп, оскільки їхнє продовольче постачання регламентувалося формально діючими нормами міжнародного гуманітарного права.

У 1943 р. ОКВ намагалося лібералізувати ставлення до радянських військовополонених шляхом дозволу продуктових посилок до таборів. На початку 1943 р. дозволений максимальний розмір однієї посилки становив 250 г. Посилка мала складатися з харчів, які не швидко псуються, - сухарів, сушених овочів і фруктів, цукру тощо [88, с. 86]. Слід зазначити, що дозвіл діяв тільки в РКУ. У прифронтівій зоні посилки були фактично під заборонаю. Більшість військовополонених перебували далеко від родичів і ті не могли їм допомогти посилками. Попри певні зусилля з боку окремих комендантів ТВ та благодійних

організацій проблема голоду серед військовополонених не була вирішеною. Багато полонених загинули внаслідок голодної смерті.

Усього за час радянсько-німецької війни через німецькі ТВ пройшли від 5 200 000 до 5 700 000 осіб. Забезпечити продовольством таку кількість в'язнів було складно. Німецька влада не спромоглася вирішити проблему продовольчого дефіциту. На теренах РКУ та ЗНВА перебувало понад 2 млн військовополонених. З числа військовополонених за час війни загинуло від 3,3 до 3,9 млн людей. Така кількість становить понад 60 % від загальної кількості в'язнів [125, с. 147]. Радянський дослідник Шев'яков називав дії нацистської цивільної влади та військового командуванням геноцидом щодо слов'янського населення [120, с. 11].

Отже, продовольче забезпечення військовополонених у німецьких таборах ЗНВА та РКУ було серйозною проблемою для вермахту та Управління в справах військовополонених. Два фактори спричинили масову смертність полонених: політичний та економічний. Політичний фактор полягає в расистських поглядах нацистської верхівки, яка прагнула зменшити кількість слов'янських народів для здобуття «життєвого простору» для німецького народу на Сході Європи. Військовополонені були жертвами політичної програми націонал-соціалізму, яка почала реалізовуватися з перших днів німецько-радянської війни. Документи щодо змісту та спрямованості «Генерального плану Ост» збереглися тільки фрагментарно, проте ув'язнення в таборах військовополонених демонструвало реальність таких таємних намірів геноциду. Катастрофічний дефіцит продовольства стимулював масову смертність в німецьких ТВ. Голод сприяв переходу окремих військовополонених на позицію пристосування або співпраці з комендантами ТВ та іншими представниками Збройних сил Німеччини. Урятуватися могла лише та частина в'язнів, яка була звільнена або перейшла на службу в допоміжні підрозділи вермахту. Часто виживали кухонні працівники та представники табірної поліції.

Унаслідок складних умов продовольчого постачання ТВ німецька влада почала використовувати в раціонах різноманітні сурогатні продукти. Дані речовини викликали хронічні хвороби травлення, отруєння та загибель в'язнів. Продовольчі проблеми не були вирішені в німецьких таборах військовополонених до кінця

окупації військами Осі українських земель та завершення Другої світової війни [120, с. 11]. Такі обставини призвели до масової смертності військовополонених. У полон потрапило понад 5 млн червоноармійців, з них у таборах на теренах окупаційних зон ЗНВА та РКУ перебувало 3 мільйони осіб. З них понад 2 мільйони людей загинуло (переважно внаслідок голоду).

2.2. Медичне обслуговування військовополонених

Усі військовополонені мають право на медичну допомогу. Таке право закріплене Гаазькою (1907) та Женевською конвенціями (1929). Міжнародне гуманітарне право міжвоєнної доби мало однозначні вказівки на доступність медичної допомоги для полонених військовослужбовців. Діяльність ТВ є можливою тільки за умови надання військовополоненим елементарної медикосанітарної допомоги. За умови, якщо вона не надається, то такі дії слід розглядати як міжнародно-правовий злочин, а точніше – порушення основних прав військовополоненого як людини.

Медико-санітарне забезпечення військовополонених можна визначити як комплекс заходів зі збереження життя, здоров'я та працездатності контингенту в'язнів. В ідеальних умовах таке забезпечення мало включати в себе терапевтичне та хірургічне лікування поранених і хворих, профілактичні та санітарно-гігієнічні заходи, а також забезпечення табірних шпиталів медикаментами та хірургічним інструментарієм [44, с. 69]. Такі заходи впливали з положень міжнародного гуманітарного права.

Формально існували окремі місця для лікування в'язнів. Їх називали лазаретами або шпиталями. Офіцерів-військовополонених, які здавалися комендантам ТВ нелояльними або «небажаними», не лікували, а відправляли до концентраційних таборів чи вбивали. При складних переломах або пораненнях хворих направляли іноді до міських лікарень.

Нацистські табори мали в штатному розкладі посаду лікаря. Проте така посада аж ніяк не гарантувала надання належної медичної допомоги. Частогусто поранені

полонені червоноармійці не потрапляли до лікувальних пунктів або закладів, оскільки їх убивали представники вермахту перед тим. Медична допомога аж ніяк не була спрямована на збереження здоров'я військовополонених з гуманних міркувань, а диктувалася передусім прагматичним поглядом на військовополонених як робочу силу. Тому в кожному таборі формально був лікар, а також шпиталь (лазарет) [62, с. 40].

Німецька політична верхівка в період правління націонал-соціалістичного режиму не мала жодного наміру підтримувати функціонування системи охорони здоров'я на окупованих територіях Східної Європи. Один із секретарів Гітлера в його штаб-квартирі в Східній Пруссії 11 квітня 1942 р. зафіксував ставлення свого керівника до питання медичної сфери на підконтрольних східних землях [12, с. 199].

Керівні діячі вермахту намагалися врегулювати питання медичного обслуговування в руслі власних ідеологічних та прагматичних уявлень. Генералквартирмейстер ОКХ Вагнер видав наказ 24 липня 1941 р. Текст наказу містив вказівки щодо поводження з пораненими радянськими військовополоненими:

«З метою запобігання насиченню країни пораненими росіянами наказую:

1. Транспортабельних легкопоранених полонених, які орієнтовно видужають упродовж 4 тижнів, слід направляти на пункти, де вони будуть прийняті апаратом ОКВ.

2. Решту поранених поміщати до лазаретів, які треба організувати при транзитних ТВ, але на відстані принаймні 500 – 1000 метрів від них. Для лікування полонених і догляду за ними слід використовувати під німецьким наглядом виключно російський персонал як із числа військовополонених, так і з числа цивільних...

3. Слід використовувати виключно російський лікарняний інвентар, а також російські медикаменти та перев'язувальні засоби, але передусім російську сироватку...» [30, с. 425]. Вагнер акцентував увагу на дефіциті засобів для лікування поранених військовополонених. Ці пункти можна розцінювати також як небажання німецьких військових інстанцій, зокрема ОКВ та УСВ, серйозно турбуватися про лікування військовополонених.

Варто зазначити, що з 22 червня до 9 липня 1941 р. війська ПівденноЗахідного фронту втратили майже 78 % танків та 11 % особового складу [56, с. 103]. Військові медичні установи були розгромлені в процесі глибоких танкових проривів німецьких військових підрозділів. Зрозуміло, що радянська лікарняна інфраструктура в липні-серпні 1941 р. в зоні бойових дій була всуціль зруйнованою. Вона навряд чи допомогла б важкопораненим радянським військовослужбовцям. Перенесення табірних шпиталів на значну відстань від основної території ТВ пояснюється приховуванням санітарних і терапевтичних заходів від основної маси в'язнів. Заборона залучати до медичних заходів німецький персонал та використовувати німецькі ліки означала в більшості реальних випадків відсутність медичної допомоги для військовополонених. Водночас легкопоранені полонені відправлялися в тиллові шпитали при дулагах, оскільки існувала переконаність у їхньому видужанні. Такі особи могли працювати для інтересів Німецької імперії. Важкопоранені в'язні відправлялися у віддалені та ізольовані лазарети. Там їхня доля залежала від їхньої фізіологічної живучості, оскільки медично-санітарне обслуговування було вкрай незадовільним [56, с. 103].

Кількість поранених військовополонених Червоної армії була значною. Про великий відсоток поранених свідчать дані про втрати радянських військ у 1941-1942 рр. На початку Одеської оборонної операції (5 серпня – 16 жовтня 1941 р.) чисельність радянських військ становила 34 500 осіб, після її завершення було поранено 24 690 військовослужбовців. У Сумсько-Харківській оборонній операції (30 вересня – 30 листопада 1941 р.) брали участь 147 110 солдатів і офіцерів РСЧА, було поранено 20 789 осіб. Після невдалої для РСЧА Харківської наступальної операції (12 – 29 травня 1942 р.) було поранено 106 232 червоноармійці [72, с. 5]. Проблема поранених полягала в тому, що причиною їхнього хворобливого стану були не тільки німецькі військові або охорона ТВ. Відомо, що радянська військова авіація бомбила ТВ у Орлі та Новгороді-Сіверському [136, с. 45].

Ставлення німецьких військовослужбовців до поранених радянських полонених було різним. Міністр у справах окупованих східних територіях А. Розенберг стверджував, що до українців у полоні та на окупованих землях слід

ставитися відносно гуманно для політичного домінування Німеччини в Європі. Він говорив: «...Товариське поводження з українцями (з нашого боку) залежить від того, наскільки по-товариськи вони поставляться до нас» [65, с. 186].

У розпорядженні рейхскомісара України Еріха Коха за 1942 р. міститься вказівка про необхідність для закладів медичної галузі лікувати тільки осіб, які працюють для інтересів Німецької імперії [99, с. 41]. Тобто Кох дозволяв лікувати тільки тих осіб, які були важливими для економічних інтересів нацистської держави.

Спогади очевидців свідчать про відсутність медичного обслуговування радянських військовополонених в перші години після полонення. Нацистські табори військовополонених часто були непридатні для великої маси в'язнів, які спали часто на ґрунті. Про свої враження від побачених полонених червоноармійців з дослідниками поділилася мешканка міста Севастополя Л.А. Тарасенко. Вона говорила, що в більшості випадків полонені солдати були поранені, контужені, в почорнілих від крові пов'язках під палючим промінням липневого сонця [41, с. 191]. Іноді медична допомога з боку німецького військового командування та медичної фронтової служби була запізнілою. Високі цифри втрат серед жінок-військовополонених також свідчать про відсутність нормального медичного обслуговування в нацистських ТВ [33, с. 33].

Існують свідчення про вбивства важкопоранених бійців ВМФ СРСР. Снайпер 772-го стрілецького полку 386-ї стрілецької дивізії Ф. Городов згадував, що німці після взяття Севастополя в липні 1942 р. намагалися розстрілювати полонених військових матросів на місці [41, с. 192].

Масові розстріли військовополонених, які не становили цінності для німецької влади, є ретельно задокументованими. Наприклад, матеріали доповіді про підсумки роботи Житомирської обласної комісії з обліку збитків і розслідування злочинів нацистської влади свідчать про такі розстріли. З липня 1941 р. до березня 1944 р. на території Житомирщини в межах РКУ було вбито 78595 військовополонених. У Бердичеві було вбито 8981 військовополоненого, на території міста Новограда-Волинського – 115 військовополонених. Такі розстріли означали відсутність жодних спроб допомоги для ослаблених і хворих військовополонених на території Сновська,

який входив до ЗНВА. У табірному лазареті у Славуті 30 грудня 1941 р. було видано наказ про звільнення військовополонених, які мали ампутації або сліпоту. Процедура звільнення мала здійснюватися після огляду військовополонених спеціальною медичною комісією та визнання даних осіб «тривало непрацездатними» [64, с. 41].

Найбільш інформативними джерелами з питання медичного обслуговування або його відсутності в ТВ та місцях зупинки конвою є спогади колишніх військовополонених. За свідченням Ф. Черона, пораненим червоноармійцям жодної допомоги не надавалося. Важкопоранених залишали помирати там, де вони лежали на момент виявлення їх німцями. Про умови перебування в Харківському табірному шпиталі розповів німецький генерал Естеррайх, який опікувався справами військовополонених У 1942 р. його враження були такими: «Важкопоранені були розміщені в приміщеннях, де не було опалення і всі вікна були вибиті... хворі не мали одягу та взуття. Внаслідок цього в даному шпиталі щоденно помирало через виснаження та епідемічні хвороби 200 – 300 осіб» [30, с. 426].

Німецький історик А. Штрайм стверджує, що УСВ при ОКВ намагалося виконувати Женевську конвенцію у частині надання медичної допомоги пораненим військовополоненим. Спогади майора Палія свідчать, що німецькі військові інстанції намагалися допомогти пораненим у пересильних пунктах і дулагах. Він стверджував, що його рани обробляли німецькі лікарі і пригощали його кавою, печивом, супом і цигарками [2, с. 241]. Рядовий Соколов згадував, що німецькі військовослужбовці, які взяли його в полон поблизу Ленінграда (нині – Санкт-Петербург) в серпні 1941 р., були налаштовані по-дружньому. Його санітарною машиною було транспортовано до польового шпиталю разом із пораненими німецькими солдатами. Соколов був направлений на хірургічне лікування. Німецькі лікарі прооперували його рану [11, с. 111].

Поранених військовополонених німецькі медичні служби розподіляли на три категорії. До першої належали легкопоранені особи, які могли пересуватися самостійно. Вони під контролем конвоїрів направлялися за межі зони бойових дій для розміщення в ТВ. До другої категорії належали поранені, які не могли

пересуватися самотужки, але були транспортабельними. Їх не охороняв конвой. Вони чекали вільних німецьких транспортних засобів для відправлення в тиліві райони. До останньої групи належали смертельно поранені. Їх німецькі санітари та військовослужбовці відносили в окремо виділене місце, де вони чекали на смерть. Таке сортування здійснювалося в армійських тилівих районах. Німецький історик Рюдігер Оверманс визнає, що в таборах система лікування військовополонених була недостатньо розвинутою [11, с. 121].

Колишні військовополонені відзначають, що поранених, які не могли самостійно пересуватися, транспортували на возах або на покритих брезентом вантажних автомобілях. Лежачих осіб переносили санітари з числа німців або радянських здорових військовополонених. Вивозили поранених у польові шпиталі, табірні лазарети або лікарні.

Докорінно змінювалася ситуація з медико-санітарним забезпеченням під час транспортування в тил. Сам процес конвоювання був пов'язаний із проявами жорстокого ставлення з боку німецьких охоронців. Існують свідчення, що виснажених і хворих військовополонених німецькі конвоїри розстрілювали на місці [55, с. 235]. Лікарняна інфраструктура в тилівих районах була відсутньою. РСЧА при відступі забирали цінне обладнання, решту знищували місцеві радянські органи державного управління. Придатні для медичного використання речі активно забирали медичні працівники вермахту. Цікаво, що всі полонені після видужання переводилися до ТВ. Туди потрапляли і ті військовослужбовці РСЧА, що були виявлені німецькою владою в місцевих цивільних лікарнях після оволодіння певним населеним пунктом. Коли полонені прибували до ТВ, то лікарі здійснювали загальний підрахунок здорових і хворих в'язнів.

Забезпечити мінімальні санітарно-гігієнічні потреби радянських військовополонених було вельми складно. Наприклад, у адміністративному центрі РКУ місті Рівному було три ТВ, у яких розміщувалося по кілька десятків тисяч полонених червоноармійців. На початку зими 1941 р. у ТВ почалася епідемія тифу [14, с. 117]. У цьому випадку смертність призвела до звільнення частини в'язнів. Така поведінка пояснюється намаганням окремих німецьких військових і урядовців

сприяти тактичному порозумінню з українцями та неможливістю медичного обслуговування ТВ у головному місті імперського комісаріату. Важкі побутові умови провокували початок епідемій та інших видів хвороб. Приміщення, де перебували в'язні, не були пристосованими до зимових умов. За німецькими свідченнями, на армійському збірному пункті військовополонених №22 в Новгороді-Сіверському значна частина в'язнів перебувала в землянках, їх часто «тільки за допомогою гранат удавалося вигнати на поверхню» [122, с. 29]. Особливо важко було витримувати санітарно-гігієнічні умови військового полону жінкам. Призов жінок до Збройних сил СРСР здійснювався на основі рішень ДКО СРСР через міські та районні військові комісаріати за узгодженням із центральними та місцевими комсомольськими та партійними комуністичними організаціями [83, с. 33]. За період радянсько-німецької війни на військову службу було призвано 490 235 жінок, з них: у 1941 р. – 5594 особи, у 1942 р. – 235 025 жінок, у 1943 р. – 194 695, у 1944 р. – 52 306. Утрати серед жінок, які служили в РСЧА, визначити неможливо. У звітних документах того періоду втрати серед жінок військовослужбовців окремим рядком не виділялися [5, с. 157].

Тилове командування намагалося контролювати медичну сферу ТВ. При командуванні оперативного тилу ГА «Південь» існувала посада старшого санітарного офіцера. Зберігся звіт даного офіцера від 17 листопада 1941 р. Звітний період охоплює 1-15 листопада 1941 р. Він повідомляв своє керівництво про стан будівництва шпиталів для військовополонених. Документ містить інформацію про будівництво шпиталю та дезінсекційного пункту в шталазі Кременчука. Старший санітарний офіцер наводить свідчення про перебування військовополонених у цивільних лікарнях. Він наголошує, що «про поіменне встановлення списку військовополонених у цивільних лікарнях мають потурбуватися дивізійні лікарі». Залучення до процесу лікування лікарень для цивільних громадян свідчить про серйозний дефіцит медичної інфраструктури в зоні бойових дій восени 1941 р.

Архівні документи містять інформацію про переведення частини військовополонених на території РКУ до лікарень. Найбільше концентрація військовополонених спостерігалася в межах імперського комісаріату на теренах

Київщини, а у ЗНВА – на території Сталінської (тепер Донецької) та Харківської областей. У тексті звіту санітарної частини № 197 польової комендатури з 10 листопада до 18 грудня 1941 р. повідомлялося, що «у Переяславі і в Прилуках у цивільних лікарнях знаходиться 100 військовополонених. За пораненими доглядають цивільні лікарі. Існує розпорядження про відправлення поранених із Переяслава до ТВ, а з Прилук – до шпиталю для військовополонених» [98, с. 184]. У Ніжині військове командування наказало переводити поранених полонених з території гарнізонної комендатури до цивільного збірного шпиталю, а звідти – до шпиталів у шталагах і дулагах. Німецькі службовці переводили хворих військовополонених до лазаретів. Важко встановити кількість полонених, які були формально відправлені на лікування. У шпиталі для радянських військовополонених у Жмеринці наприкінці 1941 р. перебувало 399 осіб [98, с. 184].

Лікування в табірних лазаретах практикувалося і в адміністративному центрі РКУ – місті Рівному. У Рівненському лазареті для військовополонених смертність була високою: в одному зі списків наведено імена 360 осіб, які померли в лазареті ТВ № 3 і були поховані на цвинтарі Свято-Успенської церкви в Рівному [77, с. 171].

Восени 1941 р. в місті Славута (нині Хмельницької області) було створено «Гросс-лазарет» для поранених і хворих радянських військовополонених. На території трьох квадратних кілометрів розміщувалося 11 лікарняних блоків. У кожному з 6 головних блоків працював старший лікар. Туди доставлялися хворі в'язні з правобережних районів РКУ. А. Шнеєр наводить свідчення колишніх військовополонених Славути Зякіна та Панкіна про рівень смертності в шпиталі. До Славути щодня прибувало 1-2 ешелони з військовополоненими. З кожного вагона викидали від 20 до 25 неживих людей. З кожного ешелону ця цифра складала 800-900 трупів. Причому тривала щоденна ротація військовополонених [63, с. 152].

Відомості про даний шпиталь наводяться в матеріалах Нюрнберзького процесу. При витісненні німецьких військових підрозділів із міста Славути на території колишнього військового містечка частинами ЧА було виявлено те, що німці називали «Гросс-лазаретом» для радянських військовополонених. У «лазареті» на час приходу Радянської армії знаходилося понад 500 виснажених і важкохворих

осіб. Опитування цих людей і спеціальне розслідування судово-медичної експертизи і експертизи працівників Центрального інституту харчування Народного комісаріату охорони здоров'я СРСР дозволили відновити всі подробиці, які стосуються знищення величезної кількості радянських військовополонених, яке відбувалося в цій страшній установі [64, с. 34].

Радянські слідчі органи відновили хронологію подій у шпиталі. Восени 1941 року нацистські загарбники окупували місто Славуту і організували в ньому для поранених і хворих офіцерів і бійців ЧА лазарет, назвавши його «Гросс-лазарет» Славута, цвай лагер 301». Лазарет був розташований за 1,5-2 км на схід від Славути і займав 10 триповерхових кам'яних спорудблоків. Усі споруди гітлерівці обнесли густою мережею дротяних загороджень. Уздовж загороджень через кожні 10 м були побудовані вишки, на яких знаходилися кулемети, прожектори і охорона [64, с. 35].

У «Гросс-лазареті» німецька влада зосереджувала від 15-ти до 18-ти тис. важко- і легкопоранених, а також радянських військовополонених, які страждали на інфекційні та неінфекційні хвороби. На зміну померлим сюди безперервно направлялися нові партії поранених і хворих радянських військовополонених. На шляху прямування військовополонених піддавали знущанням, морили голодом і вбивали [4, с. 50-51]. Шпиталь офіційно був призначений для порятунку хворих військовополонених. Насправді полонені намагалися всіляко уникати потрапляння в нього.

Для шпиталів німці надавали приміщення, які були непридатними для розміщення полонених. Іноді нові шпиталі створювалися на основі радянських лікувальних установ. За таких умов упродовж перших місяців перебування в них полонені не відчували гострої нестачі бинтів і ліжок.

Існувала велика проблема з медичним персоналом. Лікарі обиралися керівництвом ТВ з військовополонених. Для контролю над ними ставилися кілька лікарів-німців. Часто персонал виконував свої обов'язки не дуже ретельно [135]. У одному з ТВ на Полтавщині старший лікар Дмитренко наживався на поранених. Він діставав із кишені шматок цукру і видавав голодним в обмін на хороші чоботи, бритви, годинники. Також одним із керівників медиків ТВ в Хрестителевому був

Сивоплясов. Він приховував за велику винагороду євреїв та комуністів, а іноді раптово видавав їх німецькому керівництву [63, с. 156]. Траплялися випадки, коли полонені видавали себе за німців. У Павлоградському ТВ працював лікарем Ессен – латвієць, який видавав себе за німця. Фальсифікація походження і посада лікаря врятували йому життя.

У грудні в усіх ТВ почалася епідемія висипного тифу. Колишні військовополонені свідчили після звільнення радянським слідчим, що вони вошей згрібали жменями. Сектор цивільної медицини також потерпав від дефіциту ліків, медиків і перев'язувального матеріалу. Стерилізація хірургічних інструментів проводилася дуже умовно.

Поширення тифозної інфекції стало можливим унаслідок наявності вошей у транспортних засобах, якими німецькі інстанції перевозили полонених. Тільки наприкінці грудня 1941 р. німецькі командири вирішили проводити санітарну обробку військовополонених. Через бруд на шкірі були поширеними такі патології, як екзема, свербіж та фурункульоз. Поширення хвороб дедалі більше ускладнювало медико-санітарне становище військовополонених. Німецькі лікарі намагалися уникати контактів із хворими полоненими, дбаючи про власне здоров'я. Тільки медичні та санітарні працівники з середовища самих військовополонених могли надати мінімальну допомогу [122, с. 31]. Однак такі заходи важко назвати результативними.

Генерал Г. Рейнеке у вересні 1941 р. вимагав задля профілактики висипного тифу привчати полонених «до підвищеної охайності з допомогою відповідних роз'яснень та засобів». Наприкінці весни 1942 р. у ТВ вдалося зупинити епідемію висипного тифу.

Працівники УЧХ намагалися допомогти військовополоненим. За сприяння представників УЧХ з вересня до грудня 1941 р. німецька влада дозволила звільнення окремих військовополонених із Дарницького ТВ у Києві. Важко визначити точну кількість звільнених осіб. Наприкінці 1941 р. одного з організаторів УЧХ у Києві Волконовича німецькі органи безпеки розстріляли, а діяльність його організації

заборонили. Тому в ТВ у Києві різко почав зростати рівень смертності, адже звільнення стало неможливим [33, с. 135].

Окремі ініціативи з допомоги військовополоненим виявляли органи місцевої влади ЗНВА. У Ніжині в першій половині 1942 р. місцева управа закликала створити товариство допомоги біженцям і військовополоненим [37, с. 44]. Київська міська управа в співпраці з УЧХ намагалася допомогти військовополоненим. Реальність нацистського окупаційного режиму не збігалася з гуманними намірами діячів обмеженого місцевого самоврядування. Досить швидко німецька влада припинила такі спроби, побачивши в них прояви потенційної громадської самоорганізації [80, с. 33].

Складною була доля невиліковно хворих військовополонених. Польський дослідник Ш. Датнер наводить «Оперативний наказ № 8» за підписом начальника поліції безпеки та СД Р. Гейдріха від 17 липня 1941 р. як перший приклад наявності «небажаних» елементів при відборі оперативними командами СС. Прямої вказівки про долю невиліковно хворих документ не містить. Водночас у Німеччині ще до початку Другої світової війни діяла програма знищення «некорисних» членів суспільства. Уже в 1941 р. до категорії «небажаних» була включена група «невиліковно хворих» («unheilbar krank»). Іноді в структурах СС таких осіб називали в офіційних документах «unbrauchbar», що означає «непридатні, некорисні». Друга назва маскувала справжні наміри РСХА щодо цих людей із середовища військовополонених [30, с. 430]. Військовополонені перетворилися на «зайвих» осіб для найбільш переконаних прихильників націонал-соціалістичної ідеології.

На території РКУ німецькі органи безпеки та коменданти ТВ намагалися позбутися важкохворих полонених. У документах справжні наміри адміністрації маскувалися різноманітними евфемізмами. Така ситуація була описана в свідченнях штурмшарфюрера СС Ф. Кнопа про втечу поранених радянських військовополонених з місця страти в Бердичеві. Він говорив: «У цьому виховному трудовому таборі з кінця жовтня або з початку листопада 1942 р. перебуває 78 колишніх військовополонених, які у свій час були відпущені зі стаціонарного ТВ у Житомирі внаслідок непрацездатності» [5, с. 148]. Передача хворих у

розпорядження поліції безпеки для «виховання» приховувала екстермінаційні заходи німецької окупаційної влади. Насправді хворі в'язні в більшості випадків підлягали самовільним стратам із боку апарату РСХА або табірних охоронців. Ставлення адміністрації ТВ до хворих військовополонених можна кваліфікувати як прояв геноциду [120, с. 9].

Ситуація погіршилася в середині 1944 р., коли система ТВ була підпорядкована Г. Гіммлеру та його найближчим помічникам. Відтоді питання виживання військовополонених втратило актуальність для вермахту. Полонені солдати та офіцери перетворилися на заручників під контролем СС. Саме тоді більша частина військовополонених потрапила в межі Німецької імперії. Німець-свідок так писав про долю військовополонених: «Із мільйонів в'язнів лише кілька тисяч можуть працювати. Наймовірно багато їх померло, у багатьох тиф, а решта така слабка та нещасна, що зовсім не може працювати». Приблизно 400 тис. військовополонених, яких відправили до Третього Рейху, померли [55, с. 246].

Медична та санітарна системи нацистських ТВ не могли побороти катастрофічні спалахи епідемічних захворювань. Загалом медична сфера ТВ передбачала можливість виживання невеликої кількості військовополонених. Опір у таких обставинах був примарною альтернативою повільній загибелі [94, с. 172]. Проте опір з боку військовополонених був приречений на невдачу внаслідок суворої охорони та репресивних дій комендантів, а також табірної поліції.

Командування оперативної групи не планувало лікувати хворих військовополонених. Хвороба для таких осіб означала швидкий розстріл полонених червоноармійців. Поліція безпеки та СД відкидала цивілізовані форми лікування в'язнів. Подібну позицію займали і деякі урядовці. Наприклад, особистий друг Г. Гіммлера оберфюрер СС Ганс Дейшль запропонував рейхсфюреру СС 24 січня 1942 р. задля припинення поширення висипного тифу розстріляти половину всіх військовополонених, які знаходилися під його поліцейським контролем. На його думку, друга половина цих «більшовицьких звірів зможе отримувати подвійний раціон і перетвориться на повноцінну робочу силу. Окрім того, одяг страчених можна використовувати для потреб решти в'язнів. Г. Гіммлер схвалив погляди

Г. Дейшля і рекомендував «милому Гансу» звернутися до установ СС для реалізації таких намірів [122, с. 32]. Жорстка позиція щодо неважливості лікування радянських полонених військовослужбовців підтримувалася певними німецькими урядовцями.

Слід зазначити, що радянські медичні структури теж не завжди виявляли гуманне ставлення до німецьких військовослужбовців, які потрапляли до полону. Полоненими стала 91 000 німецьких солдатів після поразки вермахту біля Сталінграда. З них вижило тільки 6000 [122, с. 33]. Тому проблема медичного обслуговування та санітарного догляду була актуальною і в радянських умовах.

Отже, основоположні документи міжнародного гуманітарного права проголошували недоторканність базових людських прав військовополоненого, у тому числі і на медично-санітарну допомогу. За Женевською конвенцією «Про покращення долі поранених і хворих військовополонених» 1929 року передбачалося надання обов'язкової медичної допомоги комбатантам, що потрапили під владу ворожої держави .

Масовий військовий полон 1941 р. став катастрофою для в'язнів унаслідок відсутності або обмеженості такої допомоги. Нестача медикаментів посилювалася фізичним насильством над пораненими і хворими військовополоненими. Військовослужбовці єврейського походження та політичні комісари РСЧА були позбавлені права на мінімальну медичну допомогу. Найбільш яскравим прикладом умов медично-санітарного обслуговування в німецьких ТВ став «Великий шпиталь» у Славуті.

Медико-санітарна інфраструктура формально мала функціонувати в кожному ТВ. Водночас для військовополонених рядового та сержантського складу санітарні маніпуляції та лікування були зведені до мінімуму. Офіцери РСЧА могли розраховувати на певну медичну допомогу, особливо якщо вони мали військове звання полковника та вище.

РОЗДІЛ III

ТРУДОВЕ ВИКОРИСТАННЯ ТА ЗАЛУЧЕННЯ ДО ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ

3.1. Експлуатація радянських військовополонених у економічній системі Німеччини

Німеччина серед головних економічних завдань війни на Сході Європи виділяла оволодіння Україною. Лише за таких умов німецькі політичні керівники могли розраховувати на реалізацію своїх військових, економічних і політичних намірів. Націонал-соціалістичні теоретики розглядали економічне майбутнє українських етнічних земель як аграрно-сировинного придатка до промислово розвинутих областей гітлерівської Німеччини. Саме українські ресурси мали забезпечити обороноздатність та самодостатність нацистської континентальної держави в протиставленні з морською потужністю Британської імперії. Міністр пропаганди Й. Геббельс заявив: «Це...війна за пшеницю та хліб, за достатньо накритий стіл до сніданку, обіду та вечері...війна за сировину, за каучук, за залізо і руду» [25, с. 28].

Полонені військовослужбовці були необхідні для функціонування німецької економіки. Водночас історики наводять приклади волюнтаристських розпоряджень Гітлера щодо цілеспрямованого вбивства червоноармійців, тобто накази не брати їх у полон на полі бою. Історик В. Король наводить спогади Альберта Шпеєра як свідчення особливої неприязні нацистського диктатора до полонених військовослужбовців. У 1943 р. Гітлер дав наказ не брати червоноармійців у полон, оскільки радянські війська нібито вбили багато німецьких солдатів і офіцерів під час полонення. Такі відомості йому надав високопоставлений член СС Зепп Дітріх. Шпеєр на той час займав посаду міністра військової промисловості та озброєнь. Він володів інформацією про катастрофічний дефіцит робочої сили в Німеччині. Тому Шпеєр висловив рейхсканцлеру рішучий протест. Він намагався наростити кількість стратегічно важливих озброєнь. У відповідь на це Гітлер 8 липня 1943 р.

розпорядився підготувати проект директиви про відправлення всіх військовополонених на військові заводи [35, с.103]. Тобто емоційні настрої правителя Німеччини за умов тоталітарного політичного режиму визначали долю мільйонів полонених військовиків РСЧА. Можна стверджувати, що Гітлер і його найближче політичне оточення з недовірою ставилися до військовополонених, проявляючи ксенофобські та расистські стереотипи.

Водночас настрої економічної доцільності упродовж 1942-1944 рр. домінували в керівництві вермахту, яке не зважало на відверто волонтаристські накази німецького диктатора. ОКВ та ОКХ потребували військовополонених в якості бійців допоміжних (бойових, обслуговуючих) частин або як робітників на військових заводах. Військово-промисловий комплекс втратив багато кваліфікованих німецьких працівників через масові мобілізації 1942 та 1943 рр. Тоді призову почали підлягати і висококваліфіковані робітники [35, с.103-104].

Експлуатацією промисловості та сільського господарства УРСР займалися німецькі промислові фірми, а також державні структури. Водночас влітку 1941 р. Німеччина розраховувала на швидку перемогу і не передбачала інтенсивної експлуатації військовополонених у якості робочої сили. Німецькі лідери завдали серйозних ударів РСЧА та радянській економіці. Один із діячів вищого керівництва ВКП(б) М. Вознесенський визнавав, що «майже увесь світ уже рахував останні дні існування радянської держави» [26, с. 43]. Тому потреба в робочій силі здавалася націонал-соціалістичному керівництву не надто актуальною до осені 1941 р.

Цікаво, що для залучення населення окупованих територій до праці на користь Німеччини використовувалися не тільки силові, а й пропагандистські засоби. У 1943 р. пропагандистські формування націонал-соціалістичної держави стали окремим родом військ [112, с. 244]. Це говорить про кількісне та якісне зростання пропаганди, у тому числі й у середовищі військовополонених.

Офіцерський склад в'язнів ТВ на той час не залучався до важкої фізичної праці або його роботу коменданти використовували тільки на території установи. Поширилося створення так званих «робочих батальйонів». До них військовополонені вступали, аби уникнути голодної смерті. Тих, хто погоджувався

працювати в таких батальйонах, виділяли із загального числа полонених і поселяли до окремих казарм. У цих приміщеннях режим утримання був менш суворим, ніж у звичайних ТВ. Батальйони під керівництвом німецьких організаторів виконували будівельні та ремонтні роботи – лагодили пошкоджені ділянки залізничних колій, ремонтували ангари, склади, арсенали, казарми, зводили нові будівлі для німецьких військових, управлінських і господарських потреб.

Орієнтовні плани щодо праці полонених існували на початку німецько-радянської війни. Г. Герінг у так званій «Зеленій теці» або в «Директивах щодо використання внутрішніх ресурсів окупованої території Радянського Союзу для потреб Німеччини» (червень 1941 р.) виділив залученню полонених до роботи окремий пункт. У пунктах 6 та 7 документа автори вказують: «Для роботи слід використовувати військовополонених, домовившись з цього питання з місцевою військовою владою. Військовополонені мають бути використані на роботі, особливо для збирання врожаю» [35, с.105]. Про велике значення військовополонених у промисловому розвитку Німеччини йшлося у наказі начальника штабу ОКВ В. Кейтеля. Сільське господарство на той час мало забезпечити постачання 6-мільйонного вермахту та надходження продовольства цивільному населенню нацистської Німеччини. Варто зауважити, що відновлювати українську промисловість у 1941 р. німецькі командири та чиновники не планували. Тому Герінг звернув увагу саме на налагодження діяльності аграрних галузей окупованої вермахтом УРСР. Німецькі урядовці в 1941 р. взяли курс на обмеження промислового потенціалу РКУ та ЗНВА, а також інших окупованих територій [39, с.67]. Разом із Герінгом основи трудової політики щодо військовополонених та цивільного населення українських земель визначав також Альфред Розенберг. Він походив із прибалтійських німців і добре розумів складність політичної ситуації в західних республіках СРСР та загалом у Східній Європі. Розенберг займав у НСДАП посаду уповноваженого в справі нагляду за загальним духовним та ідеологічним вихованням членів гітлерівської партії. У липні цього націонал-соціалістичного урядовця було призначено імперським міністром у справах окупованих східних територій [40, с.197]. Військовополонені були залучені до

будівництва ставки Гітлера. Житомирський історик С. Стельникович стверджує, що полонених червоноармійців для зведення штабних приміщень ставки збирали з усіх таборів генерального округу «Житомир». Приблизно 10 тисяч полонених працювали над будівництвом «Вервольфа», з них 2 000 загинули внаслідок поганих умов праці, виснаження, епідемій, страт [58, с.153]. Окремі представники німецької влади розглядали варіанти залучення українців не лише до праці, а й до бойових дій на боці Німеччини. Оберфюрер СС Вільгельм Кінкелін стверджував: «Чому німець повинен гинути там, де може загинути, наприклад, українець?» [39, с. 224]. Проте у 1941-1942 рр. плани «співпраці» обмежувалися лише Міністерство під керівництвом А. Розенберга фактично виділило благонадійні етнічні групи в середовищі військовополонених для потенційного звільнення. Такий процес означав перехід колишнього військовослужбовця до статусу цивільного робітника, який міг працювати для інтересів німецької економічної системи. Водночас А. Розенберг наголошував, що використання праці полонених червоноармійців спрямоване лише для забезпечення швидкої перемоги Німеччини [39, с. 225]. Розпорядження Г. Герінга та А. Розенберга означали, що в другій половині 1941 р. німецька влада намагалася використовувати військовополонених як цивільних робітників, проте звільнення було обмежене політичними та расово-етнічними факторами. Початковою формою залучення військовополонених до праці стало звільнення військовополонених для завершення збирання врожаю. Під таке звільнення підпадали українці, білоруси, латвійці, литовці, естонці [39, с. 225]. Можна стверджувати, що таким способом звільнення нацистські військові установи намагалися розпалювати міжетнічні суперечності на окупованих східних територіях. Звільнені військовополонені мали перетворитися на прибічників нацистського окупаційного режиму.

Представники вермахту також були зацікавлені в залученні військовополонених до праці на промислових підприємствах РКУ та ЗНВА. У головному управлінні особливої групи робітничої політики та соціального забезпечення при штабі ГА «Південь» 18 березня 1942 р. відбулася нарада. Місцем проведення наради був службовий кабінет оберфюрера військ СС В. Кінкеліна. Він

заявив, що на теренах РКУ існує найбільший дефіцит таких професій, як агрономи, адміністративні працівники, лікарі, механіки, 149 ремісники та вчителі. Кінкелін висловив припущення, що для активізації економічного життя РКУ потрібно підготувати певну частину таких кадрів із середовища військовополонених [135]. Проблема нестачі кваліфікованих кадрів була дуже гострою, адже система загальної трудової повинності не була спрямована на пошук фахівців. Німецькі установи поширювали серед військовополонених та цивільних періодичні видання, які закликали працювати на користь перемоги націонал-соціалістичної держави в глобальній війні. У газеті «Ніжинські вісті» (№ 66 за 1942 рік) автор під криптонімом ПФС написав статтю «Вимоги до українців – працювати, тільки працювати!». Автор стверджував, що за допомогою такої праці буде відбудовано і освоєно «звільнені» райони України [37, с. 44].

Німецькі урядовці намагалися використовувати працю військовополонених при збереженні централізованого контролю над економічним життям в окупованій вермахтом Україні. У таємному економічному документі від 30 березня 1941 року було наголошено на проблемі контролю та централізації: «...Планове господарство в Україні повинно бути збережене на майбутнє. Ця економічна форма з деякими змінами з метою їхнього пристосування до потреб Німеччини та політичної необхідності дозволить керувати народом і виробництвом так, як того вимагають інтереси Німеччини» [25, с. 34]. Фактично німецькі економічні та військові установи намагалися зберегти централізовану систему примусової праці, яка остаточно сформувалася на території СРСР у 30-х роках ХХ століття (радянська система праці базувалася на «соціалістичному змаганні» та позаекономічному примусі, проте терор у питанні забезпечення трудових процесів не був пріоритетом для її верхівки). Фактично німецька влада була змушена використовувати саме примусовий характер праці, адже інших стимулів не існувало [31, с.113]. Надмірна трудова експлуатація полонених призводила до зростання смертності та створення негативного образу націонал-соціалістичної влади в окупованих землях України. У грудні 1941 р. на території ЗНВА працювали 55 000 військовополонених, а в РКУ – понад 100 000 осіб [92, с.129].

Початок німецької окупації означав для населення захоплених районів запровадження загальної трудової повинності. Система обов'язкової праці доповнювалася заходами контролю. Міністерство у справах окупованих східних територій установило на землях РКУ суворі обмеження самовільної міграції працездатного населення. У кожному населеному пункті бургомістр або староста складав два списки людей, які перебували в даній територіальній одиниці. До першого списку відповідальні працівники місцевої влади заносили постійних мешканців населеного пункту. До другого списку потрапляли особи, які прибули до села, селища, містечка або міста після початку німецькорадянської війни [25, с.109]. Трудова повинність стала засобом економічного підкорення України. Політика нацистської влади щодо використання робочої сили не враховувала національні інтереси українців. Водночас окупаційний режим за допомогою такого механізму обов'язкової праці посилював контроль над українським народом. Органи з використання робочої сили стали одним із головних сегментів нацистського окупаційного режиму [133, с.5].

Рейхскомісар України Е. Кох на офіційній нараді з гебїтскомісарами в Рівному розкрив своїм підлеглим наміри націонал-соціалістичної Німеччини щодо трудового використання українського населення, у тому числі і військовополонених. У виступі Коха, який був присвячений першій річниці встановлення нацистської влади в Україні, він детально розповів про важливість України для економічних інтересів німецької континентальної імперії в її гітлерівській інтерпретації. Запровадження трудової повинності свідчило, що німецька влада перейшла до суто силового варіанту поповнення людських ресурсів [101, с. 99]. Німецький урядовець заявив: «Німеччина та Європа за допомогою української продовольчої та сировинної бази назавжди стануть невразливими до блокади» [101, с. 99].

Сьогодні важко оцінити загальну кількість військовополонених, які працювали для потреб Німеччини в ЗНВА та РКУ. Діяльність статистичних органів була недостатньо ефективною навіть у діючих і тилкових частинах РСЧА. Заступник народного комісара оборони СРСР Ю. Щаденко у своєму наказі № 0296 говорив, що «облік утрат особового складу в діючій армії та штабах військових округів ведеться

вкрай незадовільно...» [106, с. 199]. На території РКУ та ЗНВА військовополонених, які працювали для потреб Німеччини, було не менше 2 млн. осіб [106, с. 199].

З середини 1942 р. зріс інтерес німецького військового командування до розробки запасів стратегічної сировини на територіях РКУ та ЗНВА. Сировина стала головним об'єктом пошуку для організацій німецького військовопромислового комплексу [45, с.114]. Співробітники ОКВ закликали швидко налагодити добування сировинних матеріалів в Україні. Головним трудовим ресурсом у такій ситуації стали військовополонені.

Для залучення полонених до праці використовувалися не лише репресивні методи, але й засоби ідеологічно-пропагандистського впливу. 3 червня 1943 р. Міністерство у справах окупованих східних територій видало «Декларацію німецького уряду про приватну власність селян на землю в звільнених областях» [45, с. 115]. Урядовці відомства А. Розенберга обіцяли надати військовополоненим право на володіння власними земельними наділами. Такі обіцянки ніколи не були реалізовані, проте міністерство намагалося прихилити на бік Німеччини принаймні частину військовополонених. Тому документ залишився зразком майстерної пропагандистської акції для залучення військовополонених до праці або іншої діяльності для нацистських потреб.

За даними НКВС УРСР, з липня 1942 р. до лютого 1943 р. німецька військова адміністрація змогла відновити діяльність деяких вугільних шахт. У даних копальнях працювала частина колишніх шахтарів і велика кількість військовополонених. Радянські державні органи у серпні 1943 р. оцінювали потужності шахт на 15 % від довоєнного рівня видобутку. Слід зазначити, що рівень смертності на шахтах був досить високим, як і в інших випадках залучення полонених до виснажливої примусової праці [78, с. 37]. Застосування примусової праці дозволяло частково запустити в дію окремі вугільні копальні у східній частині окупованої вермахтом УРСР. Поблизу Запоріжжя військовополонених примусово залучали до будівництва шосейних доріг, ремонту величезної греблі Дніпровської гідроелектростанції (Дніпрогесу), землерийних робіт на Мокрянському аеродромі

[78, с. 37-38]. Варто зазначити, що частину військовополонених відправляли до Німеччини.

У Харківській області військовополонені працювали на сільськогосподарських роботах, ремонті шляхів і будівництві оборонних 153 рубежів. Військовополонені в Ніжині перевантажували будівельні матеріали на залізничному вокзалі, а також лагодили автошляхи. В Остерському ТВ військовополонені займалися вирубкою лісу та транспортуванням деревоматеріалів. В'язні Конотопського ТВ відновлювали міст через річку Сейм. Водночас вони переносили вантаж по підвісному тимчасовому мосту [67, с. 60]. На території Житомира було створено шталаг № 358, де військовополонених масово залучали до виконання некваліфікованих важких видів праці. Полонених силою конвоювали на будівництво та ремонт автомобільного шляху Житомир – Бердичів, на роботи до кам'яного кар'єра та до лісопильні [69, с. 13.]. У Криму коменданти ТВ дали згоду на використання військовополонених на розширенні залізничних колій на станції Джанкой [67, с. 62].

Німецькі військові та урядовці вживали надзвичайних заходів безпеки для тримання під контролем працездатних військовополонених. ОКВ видало 15 серпня 1941 р. «Пам'ятку про використання праці радянських військовополонених». Пункт 8 цього документа містив застереження, яких слід було дотримуватися наглядачам за роботою в'язнів ТВ. Військовополонені мали працювати лише компактними групами, причому всі вони повинні були зосереджуватися в одному визначеному місці. На роботи, де таке зосередження є неможливим, їх не можна було направляти взагалі [131, с. 357]. Представники ОКВ намагалися таким чином запобігти втечам та актам саботажу з боку підконтрольних осіб.

З 1942 р. починається масове вилучення німецькою окупаційною владою одягу та взуття для потреб вермахту. Одяг вилучали у військовополонених, а потім і в цивільного населення. На території РКУ було зібрано 340 905 одиниць зимового одягу та 85 693 пари зимового взуття [36, с. 230]. Військовополонені піддавалися фактичному пограбуванню з боку німецьких охоронців і табірної поліції. Тому умови їхньої праці значно погіршилися.

Німецькі військові та чиновники намагалися залучити військовополонених до широкого спектру робіт на користь Німеччини. Слід зауважити, що за умов нестачі трудових ресурсів така потреба збільшувалася. Відомство Розенберга часто піддавало критиці Е. Коха за надмірно жорстке ставлення до населення РКУ, у тому числі і в справі продовольчого постачання військовополонених. Працю полонених військовослужбовців цивільна адміністрація РКУ планувала використати для відновлення роботи тютюнових фабрик у Лубнах, Кременчуці, Ромнах. Плани щодо вирощування тютюну та махорки в Ічні, Острі та Чернігові були детально викладені в «Звіті про розведення тютюну в Україні», який був частиною документації центрального апарату рейхскомісара України [36, с. 231]. Залучення військовополонених до відновлення промислових осередків України не завжди призводило до позитивного результату.

Військовополонені активно працювали у великих містах РКУ. Німецькі урядовці намагалися виявляти осіб серед військовополонених із дефіцитними спеціальностями. Вони мали використовуватися як працівники в німецькій промисловості, транспорті та будівництві. Водночас у певних випадках військовополонені, які мали високу технічну кваліфікацію, потрапляли на таємні об'єкти в межах Німеччини.

З метою залучення масових контингентів дешевої робочої сили німецька влада почала масове вербування примусових робітників – остарбайтерів. Також німецька влада почала зараховувати працездатних чоловіків РКУ до категорії військовополонених.

Для РКУ та ЗНВА були характерними впродовж червня 1941- жовтня 1944 рр. такі риси в секторі робочої сили, як гострий дефіцит кваліфікованих працівників, підвищений рівень примусової праці, низькі показники продуктивності праці в сільському господарстві та промисловості. За таких умов військовополонені ставали джерелом необхідної робочої сили. Репресивний Наказ про комісарів призводив до позасудових страт певної частини військовополонених і стимулював подальшу нестачу працівників. Міністр у справах окупованих східних територій А. Розенберг видав розпорядження «Про поводження з військовополоненими в східних

окупованих областях». У ньому він намагався мінімізувати економічні втрати від регулярного виконання положень Наказ про комісарів. Високопоставлений німецький урядовець нагадував: «Державні комунальні та господарські керівники є потрібними для управління окупованими землями» [36, с. 232].

Німецькі військові інстанції контролювали процес залучення осіб до примусової праці з метою запобігти витоку таємної інформації. Військовополонені «небажаного походження» втрачали можливість вижити, адже праця була за тих умов єдиною гарантією життя.

Військовополонені широко залучалися до сільськогосподарських робіт. Проблеми у цій сфері для рейхскомісара Коха та інтендантської служби вермахту полягали в збереженні колгоспно-радгоспної системи централізованого вилучення аграрних продуктів, посиленні партизанських акцій українського національно-визвольного (Бульба, Шухевич, Клячківський) та прорадянського (Федоров, Ковпак, Попудренко) характеру. Також селяни не вельми прагнули догоджати німецькій владі в умовах успішних наступальних операцій радянських військ у 1943 р. Наприклад, у період весняної сівби окупаційна адміністрація РКУ вдавалася до різних засобів впливу на населення для виконання плану постачання зерна. У генеральному окрузі «ВолиньПоділля» полонених червоноармійців залучали до праці на полях разом із селянами. Їх охороняли 15 000 солдатів німецької регулярної армії та української допоміжної поліції. Водночас такі заходи мали невисоку ефективність. Масова смертність військовополонених з осені 1941 р. до весни 1942 р. зводила нанівець плани щодо швидкого залучення в'язнів до важкої фізичної праці [49, с. 129]. Військовополонені мали швидко зібрати врожай перед швидким наступом РСЧА. Використання методу мобілізації всіх працездатних підконтрольних осіб для роботи на Німеччину поступово сходило нанівець, оскільки партизанський рух і наступ РСЧА не залишав гітлерівському режиму надії на переможне або принаймні почесне завершення війни.

Нацистська влада створила систему загальної примусової трудової повинності для всього населення окупованої вермахтом України [100, с. 236]. До примусової праці військовополонених мав причетність високопоставлений урядовець Г. Герінг.

Він був уповноваженим із питань чотирирічного плану. На післяобідньому засіданні МВТ у Нюрнберзі 20 березня 1946 р. його було допитано щодо його ролі в використанні праці в'язнів ТВ та у їхньому незаконному переміщенні [7, с. 178]. Звинувачення мало персональний характер, натомість система трудового використання була для нацистської влади справою загальнодержавного, а в тих історичних умовах – загальноєвропейського характеру. Такі урядовці у сфері використання робочої сили, як Заукель, Герінг і Шпеєр були відповідальними за злочинне ставлення до військовополонених.

Праця військовополонених була логічною характеристикою функціонування тоталітарної держави праворадикального спрямування. Особи, які працювали для потреб Німеччини, були частиною великого централізованого економічного механізму. Тому і залучалися затримані в таборі військовополонених особи практично в усі галузі сільського господарства та промисловості. Ситуація з використанням військовополонених як робочої сили поглиблювалася незацікавленістю офіційних представників СРСР у жодній допомозі полоненим червоноармійцям. Тому доля примусових працівників даної категорії була повністю залежною від комендантів ТВ і їхніх помічників. Трудова діяльність була нерациональною, що породжувало епідемічні хвороби та масову смертність. Така праця на Нюрнберзькому процесі була додатковим аргументом сторони обвинувачення у контексті злочинної діяльності нацистського військовополітичного керівництва [7, с. 179]. Водночас варто зазначити, що історична наука не може виступати в якості судді у питанні відповідальності нацистської верхівки за злочини.

Німецька влада використовувала військовополонених для виконання важкої праці, часто залучала їх до роботи в місцях масових страт. Достатньо згадати, що 18 серпня 1943 р. військовополонені з Сирецького ТВ Києва були направлені для спалювання тіл жертв розстрілів у Бабиному Яру [13, с. 123]. Доля тих військовополонених, які потрапили на роботу до Німецької імперії, мало відрізнялася від ситуації на окупованих східних територіях. У вересні 1941 р. на теренах імперії було зареєстровано 390 000 військовополонених. За вересень 1941 р.

померло 72 000 осіб, а до 1 січня 1942 р. – ще 123 000 осіб [87, с. 18]. Джерельні матеріали та результати наукового аналізу доводять, що економічна експлуатація України була організованою та ефективною. Німецьке військове командування та цивільна влада змогли здійснити основну частину своїх господарських планів, особливо в аграрній сфері [128, с. 348].

Отже, міжнародне гуманітарне право дозволяло добровільне залучення військовополонених до праці на користь держави, яка його полонила. Проте міжнародні документи суворо забороняли використання праці полонених комбатантів у військово-промисловому комплексі. У перші місяці німецько-радянської війни Гітлер і його найближче оточення дотримувалися думки про непотрібність трудового використання мільйонів радянських військовополонених. Війна мала швидко завершитися. Територія України підлягала деіндустріалізації, тобто цілеспрямованому позбавленню промислових потужностей і перетворенню на суто аграрну периферію імперії. Така земля не потребувала б значних трудових резервів, а індустріальні осередки Німеччини мали наповнитися демобілізованими вояками після очікуваної стратегічної перемоги на Східному фронті.

Упродовж червня-грудня 1941 р. часткове звільнення військовополонених пояснюється зацікавленістю німецької влади в масовій праці цих осіб в сільському господарстві окупованої України. Німеччина зіткнулася з гострим дефіцитом робочої сили наприкінці 1941 р., коли реалізація наступального плану «Барбаросса» обернулася затяжною війною. Вихід із економічних проблем нацистської держави було знайдено за допомогою масового примусового трудового вербування: військовополонених почали масово залучати до роботи практично в усіх галузях економіки націонал-соціалістичної держави. Вони працювали в будівництві, промисловості та сільському господарстві. Контингент примусових робітників мав замінити працівників з Німеччини, яких відправляли на Східний фронт та на інші ділянки бойових дій.

З 1942 р. військовополонені працювали практично в усіх галузях економіки. Водночас німецька окупаційна влада не гарантувала належного продовольчого забезпечення для військовополонених, які займалися важкою фізичною працею.

Високий рівень смертності радянських військовополонених компенсувався для німецької влади величезним приростом даних осіб у період поразок РСЧА.

З весни 1943 р. Німеччина втратила можливість захоплювати нових військовополонених у масових масштабах. Проте завдяки стратегічному тоталітарному плануванню господарських процесів до середини 1944 р. Німеччина змогла втримати якість життя внутрішніх областей рейху на оптимальному побутово-економічному рівні завдяки залученню іноземних трудових ресурсів – оstarбайтерів і військовополонених.

3.2. Залучення військовополонених до німецьких допоміжних формувань та збройних сил

Військовополонені в рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації виступали в ролі непотрібних споживачів для німецької військової економіки впродовж 1941 – першої половини 1942 р. Полон супроводжувався гострою нестачею продовольства. Люди, які потрапляли до німецького полону, були останніми в черзі на виділення їм харчових продуктів. Поступово ситуація змінилася і німецька влада була змушена використовувати полонених солдатів і офіцерів для формування різноманітних допоміжних підрозділів. Причому військовополонені мусили обрати, яким способом вони будуть виживати під контролем вермахту: примусова праця або участь у бойових діях на боці німецької армії. Війна дедалі більше виснажувала людські ресурси Німеччини. Важливо з'ясувати хронологію та типологію даних підрозділів, а також причини, перебіг та результати їхнього формування в рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації. У лютому 1942 р. новий міністр озброєння та боєприпасів Шпеєр домігся прийняття програми негайного вивільнення 250 000 німецьких військовослужбовців для потреб військово-промислового комплексу. Відтоді для німецького військового командування почалася справжня боротьба за людей. Таке

суперництво між цивільною та військовою гілками влади не припинялося до травня 1945 р.

Офіційні втрати вермахту з 22 червня до 31 грудня 1941 р. склали: пораненими – 19 016 офіцерів, 602 292 унтер-офіцерів і рядових; було вбито – 7120 офіцерів, 166 292 унтер-офіцерів і рядових; зникло безвісти – 619 офіцерів та 35 254 унтер-офіцерів і рядових. Усього було втрачено 26 755 офіцерів та 804 148 унтер-офіцерів і рядових. Загальні втрати німецьких сухопутних сил на Східному фронті склали 830 903 особи, тобто 25,96% чисельності всіх військ на німецько-радянському фронті. Кількість усіх німецьких сухопутних сил на Сході становила наприкінці 1941 р. 3 200 000 осіб. Німецька резервна армія віддала всіх новобранців, включаючи контингент 1922 року народження [54, с. 176.]. Проте компенсувати втрати на Східному фронті виявилось неможливо. Склад дивізій вермахту довелося скоротити з 9 батальйонів до 7, значно поповнивши їх за рахунок нестройових і дивізійних служб та підрозділів постачання.

Гітлер не погоджувався на створення підрозділів, де командні посади займали би росіяни. 11 квітня 1942 р. він заявив у своїй штаб-квартирі в Східній Пруссії: «Найдурніше, що можна зробити на окупованих територіях, - це видати підкореним народам зброю. Історія повчає нас, що панівному народу завжди загрожувала загибель після того, як він дозволяв підкореним йому народам носити зброю. Тому потрібно, щоб спокій і порядок на всьому окупованому російському просторі забезпечували лише наші власні війська» [12, с. 200]. Таким чином, Гітлер був категоричним противником створення військових підрозділів із середовища ненімецьких народів. Його расистські уявлення про світову політику та історію не передбачали співробітництва з підконтрольними народами. Замість співробітництва домінувала модель колонізації та германізації.

На початку бойових дій вермахту проти радянських армій військовополонених могли направити до поліцейських формувань за їхнім формальним бажанням. ОКВ заохочувало перехід військовополонених на службу до формувань допоміжної поліції з 1942 р. 13 серпня 1942 р. ОКВ видало «Правила з упровадження кращого ставлення до радянських військовополонених, які виявили себе в роботі або в

боротьбі проти бандитського свавілля (добровольців)». Такі військовополонені, які ставали поліцейськими, могли після служби повернутися додому та отримати в майбутньому земельну ділянку [97, с. 157].

Юридична база дозволяла служити у вермахті іноземним громадянам на умовах добровільності. Одним із таких підрозділів став 369-й хорватський посилений піхотний полк, який воював разом із частинами ГА «Південь» в центральних і східних областях України [24, с. 312]. Тільки військові стратегічні поразки Німеччини в битвах під Сталінградом (лютий 1943 р.) та біля Орловсько-Курської дуги (серпень 1943 р.) примусили вище військове керівництво дати згоду на формування підрозділів з осіб слов'янського походження.

Український народ сприймав німецьку окупацію в перші її тижні як просту заміну однієї влади іншою. У військовополонених не було особливої прихильності до комуністичної ідеології за умов загрози власному життю. Криза лояльності стала важливим фактором у формуванні перших допоміжних військових частин. Для залучення на бік Німеччини у війні осіб рядового та сержантського складу німецька пропаганда використовувала свої традиційні методи. Основними її мотивами були: антибільшовизм, антисемітизм та розпалювання ворожнечі між етнічними групами СРСР [111, с. 284].

Радянська влада намагалася боротися з проявами можливих пронімецьких симпатій у середовищі бійців і командирів РСЧА. 12 вересня 1941 р. Сталін видав постанову про боротьбу проти панікерства. Верховний головнокомандувач Збройних сил СРСР вказував на наявність у військах великої кількості «панічних і відверто ворожих елементів». Сталін наказував у п'ятиденний термін створити при кожній стрілецькій дивізії загороджувальний батальйон. Завдання загороджувальних батальйонів полягало в установленні твердої дисципліни в лавах червоноармійців і припиненні втеч військ при наступі вермахту та його союзників [71, с. 101]. Даний документ свідчить про кризу лояльності в частинах РСЧА, що сприяло масовому полоненню оточених і розбитих радянських військовослужбовців. За умов поразок Сталін і політичне керівництво СРСР намагалася зупинити процес деморалізації за допомогою репресій.

Масова задача в полон також є свідченням настроїв деморалізації серед рядового складу РСЧА. Улітку 1941 р. переходи в полон здійснювалися групами по 100 червоноармійців. 5 вересня 1941 р. у районі Запоріжжя намагалися перейти на бік вермахту 95 солдатів 270-ї стрілецької дивізії Південного фронту. У жовтні 1941 р. на Південно-Західному фронті 100 військовослужбовців 304-ї стрілецької дивізії спробували втекти від своїх частин і здатися в полон, проте внаслідок протидії сусідніх підрозділів були вимушені повернутися на попередні позиції [71, с. 107]. Селяни не мали довіри до радянської влади внаслідок жорстокого процесу колективізації.

Перша пропозиція щодо поповнення втрат особового складу німецьких військ за рахунок створення до квітня 1942 р. допоміжних «російських» підрозділів загальною чисельністю до 200 тисяч осіб надійшла від ГА «Центр». Головною передумовою пропозиції був дефіцит придатних до військової служби в вермахті осіб. Командувач сухопутними силами Німеччини генералфельдмаршал фон Браухіч начебто високо оцінив таку ініціативу. Проте в грудні 1941 р. Бок і Браухіч були зняті зі своїх посад рейхсканцлером. Тоді в ОКВ виникла ідея «чітко сформулювати політичні цілі війни і у відповідності з ними змінити окупаційну політику щодо Росії» [71, с. 108].

Питаннями створення колабораціоністських підрозділів займалися начальник ОКВ, голова оперативного управління, начальник організаційного відділу, голова відділу ІАВ та генерал-квартирмейстер. Ці німецькі чиновники виступили з ініціативою взяти на облік усі допоміжні та добровольчі підрозділи з місцевого ненімецького населення і вирішити питання про їхнє продовольче постачання, грошове забезпечення та місце в складі німецької армії.

Таким чином головною передумовою створення допоміжних підрозділів із числа військовополонених стала гостра нестача людських ресурсів на німецькорадянському фронті, яка почала відчуватися і визнаватися вищими інстанціями вермахту на межі 1941-1942 рр. За таких умов німецьке військове командування вирішило використати національні формування народів Східної

Європи для реалізації власних цілей. Однією з таких спроб стало створення РВА на чолі з полоненим генералом Андрієм Власовим.

Заради цього прагматична частина німецького генералітету пропонувала піти на зміну політичної мети війни та окупаційної політики. Коли концепція «блискавичної війни» зазнала краху, німецькі військові командири вищої ланки зрозуміли, що перемога в війні неможлива без допомоги військовополонених і цивільних осіб з окупованої території, в тому числі і з України. Німецькі чиновники планували в 1942 р. звернутися до народів СРСР із закликом підтримати вермахт, а його похід забарвити в визвольні кольори боротьби проти більшовизму та сталінського режиму. У 1944 р. для таких маневрів було вже пізно.

По-друге, постать генерала Власова для німецького командування була знаковою. Він був першим генерал-лейтенантом, який погодився співпрацювати з німцями. Він займав посаду заступника командувача фронтом, а таких фігур у німців у полоні просто не було. Власов міг стати номінальним вождем для вимучених полоном і окупацією місцевих жителів на завойованому Німеччиною Сході. По-третє, пропагандистське поняття «визвольний рух» було вельми зручним для організаторів колабораціоністського утворення. Таке формулювання маскувало справжню мету Російської визвольної армії і допомагало залучити до складу РВА нові кадри з середовища військовополонених [54, с. 179].

У німецьких чиновників з апарату Міністерства у справах окупованих східних територій існували певні застереження щодо розвитку співпраці вермахту з РВА. Такі настрої простежуються в доповідній записці Головного управління «Політика» в структурі вищезгаданого міністерства. Документ був складений 12 квітня 1944 р. Він мав назву «Диференційований підхід до народів Сходу». Автор застерігав від надмірного використання російських національних формувань у боротьбі проти радянської військово-політичної системи. Доповідач радить якомога більше дробити слов'янські народи на малі етнічні групи з метою запобігання утворення «великої слов'янської держави» [54, с. 179].

Існувала проблема розриву німецьких пропагандистських кампаній 1941 та 1943 років. У перші місяці війни проти СРСР Німеччина презентувала світу

населення комуністичної країни як «недолюдей». У 1942 р. ставлення німецького військового керівництва до пропаганди серед населення окупованих територій і військовополонених змінилося. У тексті «Настанови з боротьби проти банд на Сході» містилася порада щодо зміни спрямування пропагандистської роботи серед полонених військовослужбовців Червоної армії : «Дуже важливо переконати, що Сталін утягнув російський народ у війну та відповідає за всі нещастя, у той час як Німеччина звільняє народ від цього режиму» [68, с. 99]. За умов гострого дефіциту людських ресурсів міністр пропаганди Йозеф Геббельс запропонував новий підхід до «східної політики». У заяві 30 січня 1943 р. Гітлер проголосив, що націонал-соціалісти борються не лише за Велику Німеччину, але й за майбутнє Європи. До ТВ німецьке командування спрямувало групи пропагандистів, які агітували в'язнів вербуватися до німецьких воєнізованих формувань. Вони робили наголос на тому, що в 1941 р. Німеччина звільнила український народ від більшовицького гніту. Тому, на думку прони́мецьких агітаторів, українці мають допомогти вермахту в питанні остаточної перемоги над Збройними силами СРСР [68, с. 99].

Й. Геббельс завжди демонстрував гнучкість у формуванні основних пропагандистських тенденцій [51, с. 162]. Задля такої боротьби треба мобілізувати всі сили Німеччини, а також інших європейських народів. Новий підхід передбачав створення видимості поваги до народів, які перебували під гітлерівською окупацією. Новий європейський порядок нібито мав базуватися на співпраці Німеччини з цими народами, а не на підкоренні. Деякі питання були заборонені в інформаційному середовищі. До них належали теми колонізації, депортації та германізації [36, с. 309].

Німецьке військово командування намагалося використати етнополітичний фактор у створенні системи військового колабораціонізму. У справі вербування допоміжних підрозділів у фронтовій зоні німецьке політичне керівництво намагалося використати осіб німецького походження.

Німецьке командування ставило певні пропагандистські орієнтири для військовослужбовців допоміжних формувань. Власов спирався на російські імперські ідеї та націоналістичні рухи народів СРСР [52, с. 145]. Нацистська

Німеччина намагалася використати народи СРСР для досягнення власних стратегічних цілей. Одним із об'єктів таких політичних маніпуляцій були тюркські народи, зокрема кримські татари [113, с. 297].

У 1942 р. для активізації процесу вербування військовополонених було організовано в Берліні Російський комітет. Цілі діяльності цієї організації ґрунтувалися на меморандумі полоненого радянського генерала Шиленкова, який він написав у серпні 1942 р. 27 грудня 1942 р. Російський комітет видав пропагандистське звернення до росіян, яке залишилося в історії як «Смоленське звернення». Його підписав голова даної структури Андрій Власов та секретар комітету Малишкін [36, с. 306]. Звернення мало сприяти морально-психологічній дезорганізації РСЧА. Автори документа закликали червоноармійців воювати за нову Російську державу, у якій не буде місця для сталінського політичного режиму.

З 1942 р. колабораціоністські групи формувалися у руслі концепції «російського Сходу». Німеччина відійшла від концепції Розенберга щодо необхідності мінімальних політичних поступок для українців у політичній та адміністративній сферах. У лютому 1943 р. представники українського національно-визвольного руху фактично відмовилися співпрацювати з німецькою владою [89, с. 120].

В історичній науці є свідчення про окремі випадки добровільного переходу частин РСЧА на бік вермахту. Формально такі особи можуть називатися військовополоненими, адже нема остаточних доказів добровільності їхніх дій. На бік німецьких військ у серпні 1941 р. перейшов разом зі зброєю, бойовою технікою та телекомунікаційними засобами 436-й козачий батальйон. Чисельність підрозділу становила 1876 осіб, із них 77 офіцерів та 1799 рядових солдатів і сержантів. Командиром підрозділу був Кононов. У німецьких джерелах дана бойова одиниця називається «П'ятим полком донських козаків» [109, с. 140].

Радянська влада намагалася покарати тих, хто був у німецькому полоні. З початку 1944 р. зі звільнених із полону або з офіцерів РСЧА, які вийшли з оточення, почали формувати штурмові батальйони. Вони були залучені до найбільш складних бойових завдань задля «спокути». Ці люди були для державних органів СРСР

колабораціоністами унаслідок самого факту полонення. Через штурмові батальйони пройшло понад 25 000 колишніх радянських офіцерів. За результатами перевірок понад 72 000 офіцерів, які повернулися з полону, були звільнені зі складу збройних сил [54, с. 78].

Для розуміння суті взаємодії військовополонених із німецькими військовими організаціями слід звернути увагу на формування східних легіонів. Саме в листопаді-грудні 1941 р. Гітлер наказав сформувати чотири національні легіони – Туркестанський, Грузинський, Вірменський та Кавказько-Магометанський, а 15 квітня 1942 р. особисто дозволив використовувати донських козаків та кавказькі народи в боротьбі проти партизанів і на фронті в якості «рівноправних союзників». Такий їхній статус був закріплений першим «Положенням про місцеві допоміжні формування на Сході», який був виданий у серпні 1942 р. Польський дослідник Ч. Мадайчик стверджував, що залучення народів Східної Європи, Північного Кавказу та Центральної Азії до німецьких збройних підрозділів суперечило Генеральному плану «Схід». Вербування представників «східних народів» було проявом політичних розбіжностей між Г. Гімлером і А. Розенбергом [54, с. 79].

У підготовчих таборах майбутні легіонери ділилися на взводи, відділення, роти. Потім починалося теоретичне та практичне навчання. Воно полягало в загальній фізичній і стройовій підготовці, а також у засвоєнні німецьких команд і військових статутів. Після завершення початкового курсу навчання легіонери переводилися в батальйони в центрах формування легіонів. Там їх навчали тактичній підготовці і опануванню матеріальної частини зброї [52, с. 138].

Центри підготовки добровольців для вермахту були відкриті на території РКУ. У Ромнах німецька влада сформувала центр навчання підрозділів Туркестанського легіону, у Прилуках – Азербайджанського, у Гадячі – Грузинського, у Лохвиці – Вірменського та в Миргороді – Північнокавказького легіону [52, с. 141]. Підготовчі табори знаходилися в Лубнах і Хоролі. Сьогодні дані райони належать до Полтавської та Чернігівської областей. У Миргороді також був розташований штаб формування легіонів. Його офіційна назва звучала так: «Штаб підготовки та навчання іноземних добровольчих формувань з радянсько-російських

військовополонених». Головою цього штабу ОКВ призначило полковника Ріттера фон Нідермаєра. Німецькі штати батальйонів із числа радянських військовополонених мали складатися з не менше 37 осіб: 4 офіцери, 1 військовий урядовець, 7 зондерфюрерів, 15 унтер-офіцерів і 10 рядових [52, с. 142.].

У той час як у окупованій нацистами Польщі створювалися центри формування тюркських і кавказьких легіонів, у Криму командування 11-ї армії вермахту і СД здійснювали активне вербування кримськотатарського населення. Придатні до військової служби кримські татари на добровільній основі входили до складу допоміжних частин, поповнюючи ослаблені піхотні полки. З січня 1942 р. під керівництвом айнцагруппи D почалося формування кримськотатарських рот самооборони по 100 осіб у кожній для використання в боротьбі проти червоних партизанів. До 29 січня 1942 р. німецькі збройні сили отримали в своє розпорядження 8 684 військовослужбовці, 1 632 з яких були включені до складу 14 рот самооборони, які дислокувалися в Карасубазарі, Бахчисараї, Сімферополі, Ялті, Алушті, Судаку, Старому Криму та Євпаторії, а решта склала активний резерв. Загони з числа військовополонених кримськотатарського походження активно створювалися в Кримській області. Місцеві жителі могли допомогти німецькій владі на Кримському півострові подолати червоний партизанський рух, оскільки вони орієнтувалися в лісистій і гористій місцевості, а іноді знали особисто самих партизанів [16, с. 83]. Діяльність таких загонів була спрямована на охорону мостів, шляхів та узбережжя, а також для зведення фортифікаційних споруд [20, с. 222]. Німецьке командування у цьому випадку сподівалося утвердити лояльність населення тодішнього Криму до окупаційної влади.

Німецькі військові інстанції намагалися стимулювати вступ кримських татар до лав власних збройних підрозділів шляхом здійснення земельної реформи. Міністерство у справах окупованих східних територій 15 лютого 1942 р. опублікувало закон «Про новий аграрний порядок», відповідно до положень якого учасники добровольчих частин мали отримати 2 га землі в повну приватну власність [52, с. 160].

Наприкінці червня 1944 р. головний фюрер СС та поліції «Росія-Центр» СС-групенфюрер Курт фон Готберг наказав створити в тилу ГА «Центр» так звану Загороджувальну бригаду. Ця бригада та подібні до неї формування мали стримувати наступ РСЧА до тих пір, допоки німці не відновлять суцільний фронт, який був знищений радянськими військами в процесі операції «Багратіон». З цією метою в район Лангри (окупована Польща) були стягнуті всі уцілілі частини поліції з території Білорусі. З них і була сформована Загороджувальна бригада, яка отримала 20 липня 1944 р. офіційну назву – Бригада допоміжної поліції «Зіглінг» [52, с. 160].

Організаційно бригада складалася з 4 полків допоміжної поліції, основою для формування яких слугували такі частини: 1-ий полк – білоруські та українські батальйони «Schuma» за номерами 57, 60, 61, а також частини, котрі знаходилися в підпорядкуванні в фюрера СС і поліції округу «Мінськ»; 2-ий полк – білоруські та українські охоронні батальйони за номерами 62, 63, 64, а також підрозділи, які підлягали фюрерам СС і поліції округів «Глибоке» і «Ліда»; 3-ій полк – частини, що підпорядковувалися фюрерам СС і поліції округів «Слуцьк», «Барановичі» та «Вілейка»; 4-ий полк – український охоронний батальйон № 101, а також частини, якими керували начальники СС і поліції округів «Слонім» і «Прип'ять» [107, с. 309].

Перші місцеві формування німецької армії на теренах України виникали безсистемно, підкоряючись суто тактичним потребам окремих з'єднань вермахту. Уже перші тиліві інституції вермахту, що вступали на територію УРСР, були змушені давати українцям зброю для створення хоча б якихось органів правопорядку, адже власні обмежені сили дозволяли забезпечити присутність невеликих окупаційних гарнізонів лише в містах і районних центрах [73, с. 58]. Залучення «місцевого населення та полонених» до подібних військових підрозділів для виконання антипартизанських дій санкціонувалося розпорядженням ОКХ.

У грудні 1941 р. в ТВ поблизу села Хутір-Михайлівський (Ямпільський район Сумської області), у якому на той час утримувалося до 38 000 бранців, місцевим командуванням вермахту була створена так звана «робоча рота». За свідченнями

колишніх в'язнів, їх майже не годували, тому більшість мріяла вирватись із цієї пастки будь-яким способом.

Набір серед в'язнів проводився на добровільних засадах, їм пропонувалось записуватись у список для роботи на відновленні заводів та доріг, за що ті згодом сподівались отримати свободу. Приймали не всіх – тільки молодих і здорових, тому деякі добровольці применшували свій вік і приховували хвороби. За уніформу рекрутам правили їхні старі радянські однострої зі споротими знаками розрізнення. Для тих, чий одяг був у зовсім поганому стані, у інших військовополонених реквізували близько 40 комплектів обмундирування.

Уже 27 грудня 1941 р. набраних добровольців (близько 180 осіб) перевезли вантажівками під німецьким конвоєм до містечка Грем'яч на Чернігівщині (зараз – село Новгород-Сіверського району). Там добровольці близько тижня отримували посилені норми харчування і приводили до ладу однострої. Табірний голод дався взнаки у той спосіб, що вояки почали відбирати харчі у населення. 8 березня 1942 р. рота разом із німецьким підрозділом здійснила спалення хуторів Гута, Землянка і Терebenьки [73, с. 63].

Після розформування роти більшість її бійців було влито до новостворюваних поліційних формувань Шосткинського району у підпорядкуванні німецької жандармерії, а один взвод залишився в складі вермахту і був влитий до 552-го ландшц-батальйону. Останній брав участь у фронтових боях із наступаючою Червоною армією на річці Десні, згодом у червні 1944 р. – переведений до Франції. Там добровольці знову вели оборонні бої – цього разу проти англо-американських військ біля міста Шарлевіль в Арденнах. Більшість із тих, хто вижили, наприкінці 1944 р. змогли перевестись до РВА генерала Власова [73, с. 65].

Більшість солдатів «Української роти», які пережили війну, у 40-х роках були виявлені радянськими органами безпеки і засуджені до різних покарань. Служба частини з них у РСЧА у 1944-1945 рр. не стала пом'якшувальною обставиною – за судовими вироками їх ще й позбавляли здобутих радянських нагород. У 1967-1968 рр. частина з них була засуджена повторно – особистої участі у злочинах проти цивільного населення слідство не довело, але співучасть у цих подіях була

безсумнівною. Усього радянською владою по війні виявлений і засуджений 41 колишній доброволець [73, с. 66].

У складі Першої танкової армії ГА «Південь» перебували колишні радянські громадяни (переважно військовополонені). Можна стверджувати, що армійське керівництво Німеччини обходило заборони Гітлера щодо мінімального використання представників тюркських і слов'янських народів у війні на Східному фронті. Військова необхідність детермінувала поведінку ОКВ та ОКХ у ставленні до лояльної частини військовополонених. Альтернативою перебуванню в ТВ могла бути тільки співпраця з нацистськими військовими формуваннями. Тому колишні радянські громадяни часто йшли на нібито «добровільну» співпрацю, адже вибору в них фактично не було, особливо внаслідок дискримінаційного ставлення ДКО та НКВС СРСР до полонених солдатів і офіцерів РСЧА.

Великі масштаби залучення військовополонених мали створити ілюзію «співпраці» українців із німецькою окупаційною владою. Водночас колонізаторські brutальні підходи рейхскомісара України Еріха Коха щодо вербування робочої сили та отримання продовольства тривали і в 1943 р. 20 лютого 1943 р. Кох виступив із офіційним зверненням до гебітскомісарів. Він заявив, що Східному фронту потрібні солдати і зброя, а Німеччина потребує хліба. Він має забезпечити, щоб його держава отримала все це з України [36, с. 313]. Тому рейхскомісар закликав до суворості при виконанні службових завдань. З часу Сталінградської стратегічної поразки вермахту в лютому 1943 р. ставлення ОКВ та УСВ до колишніх військовополонених на службі Німеччини змінилося. Командувач однієї з німецьких військових частин України 21 жовтня 1943 р. заявив у доповіді командувачу ГА «Південь», що ненадійні військові частини слід роззброїти і перевести особовий склад у статус військовополонених, а надійні слід відправити до Німеччини та до району Атлантичного валу, щоб вивести з-під впливу пропаганди противника. До начальника оперативного тилу ГА «Південь» надходили повідомлення про перехід у 1943 р. завербованих «добровольців» з числа колишніх військовополонених на бік противника. Наприклад, з числа військовополонених та колишніх представників допоміжної поліції виник партизанський полк Гришини [36, с. 313-314].

У той же час Міністерство у справах окупованих східних територій прагнуло посилити зацікавленість військовополонених до переходу на німецьку службу пропагандистськими заходами. Дане відомство 3 червня 1943 р. видало «Декларацію німецької влади про приватну власність селян». Текст декларації містив таку обіцянку: «Право на землю мають ті особи, які працюють у Німеччині, служать у війську, військовополонені, вояки Червоної армії, евакуйовані, заслані радянською владою» [36, с. 314]

Водночас німецька влада ставилася до українського народу як до елементу побудови власного імперського проекту. Остарбайтери та військовополонені були резервуаром дешевої робочої сили для Німеччини. Усі поступки німецької влади були поверховими або запізнілими, адже пік смертності серед полонених припав на 1941 та 1942 роки. Варто зазначити, що повною мірою встановити рівень смертності військовополонених у кожному районі окупаційних зон є практично неможливо. Житомирський історик С. Стельникович стверджує, що такі статистичні обрахунки будуть завжди неефективними через відсутність джерел і належної наукової аргументації [58, с. 156].

Отже, радянська державна верхівка запровадила дискримінацію військовополонених на основі наказу №270 від 16 серпня 1941 р. Приводом до публікації наказу став масовий характер військового полону на Східному фронті влітку 1941 р. Умови перебування особи в ТВ були складними, а подекуди їх можна назвати несумісними з нормальним життям. Частина військовополонених отримала змогу звільнитися з полону. Здійснити це можна було шляхом переходу до складу допоміжних військових або поліцейських підрозділів Збройних сил Німеччини, також звільнення могло відбуватися на прохання родичів (якщо вони могли доїхати або дійти до ТВ). Причиною вербування в'язнів ТВ до таких формувань став гострий дефіцит новобранців у вермахті на початку 1942 р. Військовополонені мали замінити комбатантів німецької національності на Східному фронті. Гітлер заперечував проти командування цими людьми під контролем колишніх офіцерів РСЧА або російської імператорської армії. Водночас запізніле створення великих

бойових підрозділів прискорило стратегічну поразку вермахту. Військовополонених також широко використовували як «добровільних помічників» або «хіві».

Залучення військовополонених до вермахту призвело до збільшення його чисельності та встановлення відносного чисельного паритету німецьких і радянських збройних сил. На 1 січня 1944 р. Збройні сили СРСР нараховували 8 562 000 осіб, з них: сухопутні сили – 7 337 000, ВПС – 536 000, ВМФ – 391 000 осіб. Діючі військові підрозділи СРСР склали 6 354 000 людей [129, с. 16]. Натомість чисельний склад вермахту на 1 грудня 1943 р. склав 10 169 000 осіб, з них: сухопутні сили – 7 090 000 осіб, війська СС – 434 000, ВПС – 1 919 000, ВМФ – 726 000. Діючі військові формування Третьої імперії склали 6 682 000 осіб. Варто зазначити, що 63% німецьких дивізій знаходилися на Східному фронті [129, с. 20].

Отже, німецька влада намагалася залучити військовополонених до праці для реалізації власних інтересів. Військовополонені працювали в усіх сферах німецької економіки. Робота в трудових загонах часто ставала шансом на виживання за умов мінімального продовольчого забезпечення. Непрацевдатні військовополонені розглядалися німецькою адміністрацією таборів як зайві споживачі харчів і підлягали знищенню. Їм не знаходилося місця у політичних і економічних проектах націонал-соціалістичного світового устрою.

Водночас із військовополонених з 1942 р. почали масово формувати охоронні та військові підрозділи. До такого рішення призвели поразки вермахту на Східному фронті. Нові підрозділи мали стати запорукою військових успіхів вермахту. Для створення таких збройних формувань німецьке військове командування використовувало національні почуття, політичні погляди військовополонених, а також їхнє бажання максимально швидко покинути табори.

ВИСНОВКИ

На основі вище викладеного, можна зробити наступні висновки:

Напередодні Другої світової війни існувала система міжнародного гуманітарного права або права війни. Цей комплекс юридичних понять захищав основні права військовополоненого та визначав кого можна віднести до вищезгаданої категорії. Націонал-соціалістична Німеччина формально дотримувалася положень Гаазької та Женевської конвенцій.

Порушенням основ правового статусу полонених військовослужбовців став «Наказ про комісарів». Згідно з ним політичні працівники РСЧА підлягали знищенню без жодних слідчих і судових процедур. Водночас було повне ігнорування міжнародних гуманітарних норм з боку Управління в справах військовополонених при Верховному командуванні німецьких збройних сил.

Радянська влада також піддавала своїх військовослужбовців, які потрапляли в полон, юридичній дискримінації. Фактично вони були оголошені дезертирами та злочинцями. Також сталінське військово-політичне керівництво відмовилося ратифікувати Женевську конвенцію «Про поводження з військовополоненими». Цей факт німецькі політичні лідери використали для обмеження прав полонених радянських військовослужбовців.

Органи безпеки націонал-соціалістичної держави постійно втручалися в життєдіяльність таборів військовополонених. Військовополонені піддавалися переслідуванням та позасудовим стратам із боку оперативних груп поліції безпеки та СД. В'язнів використовували для агентурної та диверсійно-розвідувальної роботи на користь вермахту. Ситуація погіршилися в 1944 р., коли утримання військовополонених перейшло під контроль рейхсфюрера СС Г. Гімmlера.

Можна стверджувати, що репресивні структури Німеччини відіграли важливу роль у процесі масової смертності в таборах військовополонених.

Продовольче забезпечення військовополонених було складною проблемою для німецької влади. Упродовж перших місяців радянсько-німецької війни

потрапило в полон понад 4 млн військовослужбовців Червоної армії. Явище масового військового полону призвело до дезорганізації харчового постачання таборів військовополонених.

Під час конвоювання їжа в'язням видавалася епізодично або вони її взагалі не отримували. У таборах упродовж першого року радянсько-німецької війни була відсутня будь-яка необхідна для приготування та зберігання харчів інфраструктура. Специфіка продовольчого забезпечення полягала в тому, що харчовий раціон не забезпечував основних потреб організму людини в енергії та поживних речовинах. Привілейоване становище в сенсі продовольчого забезпечення займали представники внутрішньої табірної поліції, лікарі та працівники кухні.

Голод у таборах був викликаний також ідеологічними чинниками, зокрема прагненням керівництва нацистської держави зменшити кількість слов'янського та єврейського населення. Голодування породжувало епідемії та масову смертність у місцях утримання полонених.

Медичне та санітарне обслуговування в'язнів перебувало на мінімально можливому рівні. На етапі конвоювання та перебування на пересильних пунктах медична допомога практично не надавалася.

Існують твердження очевидців, що радянські офіцери в окремих випадках могли отримати кваліфіковане лікування в період транспортування. Медичне обладнання, медикаменти та перев'язувальний матеріал були відсутніми в таборах військовополонених. Коменданти дозволяли користуватися наявним радянським медичним устаткуванням. У ряді випадків полонені лікувалися під охороною в цивільних медичних закладах.

При таборах існували лазарети для поранених і хворих військовополонених. Проте частина важкопоранених і серйозно хворих в'язнів була вбита військовослужбовцями регулярних частин вермахту та представниками оперативних груп СС на етапі полонення або на збірних пунктах.

Важливим фактором, який впливав на долю військовополонених під німецьким контролем була їхня праця. Упродовж перших місяців війни на Східному фронті нацистські лідери не дозволяли використовувати полонених червоноармійців

у якості робочої сили в широких масштабах. Тому частину в'язнів було звільнено під нагляд місцевої поліції. Проте труднощі в економіці змусили А. Гітлера та його оточення переглянути ставлення до ролі військовополонених в німецькій промисловості та сільському господарстві. Їх залучали до роботи в «робочих батальйонах». Часто така робота була єдиним порятунком від голодної смерті, іноді засобом легального або нелегального звільнення.

Полонені працювали в усіх сферах господарства, у тому числі і на об'єктах військового виробництва. Згідно з нормами міжнародного гуманітарного права військовополонений не мав права працювати для потреб війська країни, яка його полонила. Праця перетворилася на своєрідну ознаку життєздатності в'язня. Непрацездатні полонені підлягали знищенню або позбавлялися харчових пайків і мінімальної медичної допомоги.

Складні військово-політичні умови, в яких опинився вермахт з початку 1942 р., змусили його керівництво створювати допоміжні військові частини. Набір новобранців до збройних сил Німеччини з кінця 1941 р. не відповідав запланованим показникам мобілізаційного плану. Військовополонені стали основним джерелом поповнення таких підрозділів. Першою формою такої співпраці стали формування «добровільних помічників».

Гітлер до кінця 1944 р. категорично відмовлявся дозволити формування військових частин під командуванням офіцерів слов'янського або тюркського походження. У колабораціоністському русі брали участь також народи Північного Кавказу та Центральної Азії.

Отже, у ході дослідження було з'ясовано, що становище радянських військовополонених у німецьких таборах залежало від багатьох об'єктивних та суб'єктивних факторів. До першої категорії можна віднести економічні труднощі, недоліки в організації місць утримання військовополонених, расистські та ксенофобські настанови військово-політичного керівництва Німеччини.

До суб'єктивних чинників належать особисті якості німецького коменданта, настрої в таборах, стан здоров'я полоненого військовослужбовця, активність або пасивність табірної поліції, допомога місцевого населення, існуючі можливості лега-

льного або нелегального звільнення з військового полону. Можливості виживання кожного в'язня залежали від поєднання вищезгаданих факторів, проте управлінський апарат нацистських таборів не ставив життя в'язня на перше місце серед пріоритетів своєї діяльності.

Головне завдання полягало в максимальному використанні робочої сили за умов мінімальних витрат із боку воюючої гітлерівської держави. «Небажані» категорії полонених підлягали знищенню. Тому масова смертність була породжена не тільки суто економічними факторами, а й расистськими ідеологічними постулатами націонал-соціалістичної партії.

Військовий полон перетворився на засіб експлуатації та винищення представників тих етнічних і соціальних груп, які заважали націонал-соціалістичному політичному режиму. Обидві структури тісно співпрацювали одна з одною. Відомі дискримінаційні накази щодо полонених підписувалися головою Генерального штабу Збройних сил тодішньої Німеччини.

Дослідження становища радянських військовополонених дозволило глибше вивчити сутність націонал-соціалізму і його військово-політичну практику. Військовополонені були дискримінованою соціальною групою у складі Третього Рейху під контролем органів вермахту. Їхнє складне становище полягало в їхній повній залежності від волі нацистської влади, яка використовувала їх як робітників і військовослужбовців у допоміжних формуваннях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

Опубліковані документи

1. Із вказівки НКВД УРСР щодо організації агентурної роботи на окупованій території // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2000. № 1(12). С.98–99.
2. Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / [Ред. кол. В. М. Литвин, В. А. Смолій, Л. В. Легасова, О. Є. Лисенко та ін.]. Київ: Інститут історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.», 2012. 503 с.
3. Київ: війна, влада, суспільство (1939-1945 рр.). За документами радянських спецслужб та німецької окупаційної адміністрації / [Ред.кол. В. А. Смолій, О. В. Бажан, Г. В. Боряк, Т. В. Вронська та ін.]. К., 2014. 864 с.
4. Нюрнбергский процесс. Военные преступления и преступления против человечности. Сборник материалов в 7 томах / [Под. Общ. Ред. Р. А. Руденко]. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 1958. Т.3. 815 с.
5. Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941- 1944 гг.) / [Т. А. Иллерицкая, А. М. Козочкина, И. М. Лобанихина и др.]; Составитель Г. Ф. Заставенко. Москва: Экономика, 1985. 328 с.

Мемуари

6. Будник Д. Ничто не забыто. Еврейские судьбы в Киеве (1941–1943) / Будник Д., Капер Я. – Констанц: Хартунг-Гарре, 1993. – 320 с.
7. Гилберт Г. Нюрнбергский дневник; [Пер. с англ. А. Л. Уткина]. Москва: Вече, 2012. 480 с.
8. Голубков С. В фашистском концлагере. Воспоминания бывшего военнопленного. Смоленск: Книжное издательство, 1958. 250 с.
9. Гончар О. Т. Щоденники. В 3-х томах. Том 1 (1943-1967 рр.). Київ: Веселка, 2008. 455 с.
10. Ивушкин Н. Б. За все в ответе. М.: Воениздат, 1965. 210 с.

11. Малапарте К. Червона війна; [Пер. з італ. Ю.Педан]. Всесвіт. 2001. №7. 8. С.108–131.
12. Пиккер Г. Застольные беседы Гитлера; [Пер. с англ. А. Ю. Темниковой]. Москва: Центрполиграф, 2005. 655 с.
13. Полторацкий В. Линия жизни. Москва: Известия, 1976. 383 с.
14. Самчук У. Так, як бачило око і відчувала душа. Київ: Центрмузінформ, 1998. 360 с.
15. Слюсаренко З. К. Останній постріл. К., 1970. 307 с.
16. Чуб М. И. Так было. Симферополь: Таврия, 1980. 192 с.
17. Шелленберг В. Лабиринт: Мемуары гитлеровского разведчика; [Пер. с нем. Л. Г. Покровский]. Москва: Дом Бинури, 1991. 400 с.

Монографії

18. Анисимов И. В., Кузьмин Г. В. Великая Отечественная война Советского Союза (1941– 1945). Москва: Воениздат, 1952. 190 с.
19. Бёдеккер Г. Немецкие военнопленные Второй мировой войны 1939- 1945 годов; [Пер. с нем. Иванов С. Т.]. Москва: Эксмо, 2004. 448 с.
20. Басов А. В. Крым в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Москва: Наука, 1987. 336 с.
21. Беркгоф К. Жнива скорботи. Життя і смерть в Україні під нацистською владою; [Пер. з англ. Т. Цимбал]. К.: Критика, 2011. 455 с.
22. Бросчат М. Держава Гітлера: створення і розвиток внутрішньої структури Третього рейху; пер. з нім. О. Насик. Київ: Наука, 2009. 384 с.
23. Булавина В. Загадки истории. Третий рейх. Х., 2013. 383 с.
24. Быков К. В. Харьковский «котел». 1942 год. Крушение надежд. Москва: Яуза; Эксмо, 2007. 480 с.
25. Ветров І. Г. Економічна експансія третього рейху в Україні. Київ: Четверта хвиля, 2000. 232 с.
26. Вознесенский Н. Военная экономика СССР в период Отечественной войны. Москва: Госполитиздат, 1948. 191 с.

27. Галичина у Другій світовій війні / [В. Великочий, С. Дерев'янку, О. Марущенко та ін.]; ред. і перед. слово В. Кононенка. Івано-Франківськ: Плай, 2001. 116 с.
28. Головка М. Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни (1939-1945 рр.). Київ: Олан, 2004. 704 с.
29. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ– ХХ століть. Київ: Генеза, 1996. 360 с.
30. Датнер Ш. Преступления немецко-фашистского вермахта в отношении военнопленных во Второй мировой войне; Пер. с пол. М. Виноградов. Москва: Издательство иностранной литературы, 1963. 487 с.
31. Загорулько М. М., Юденков А. Ф. Крах экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР. Москва: Экономика, 1970. 271 с.
32. История западноевропейских армий / [В. Богданов, С. Ермаченков, Б. Путилин и др.]. Москва: Евролинц, 2003. 464 с.
33. Карамаш С. Бабин Яр у трагічних подіях 1941-1943 рр. Історія і сучасність: історико-архівне дослідження). Київ: КММ, 2014. 256 с.
34. Коваль М. В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. Киев: Наукова думка, 1979. 135 с.
35. Король В. Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України. Київ: Академія, 2002. 128 с.
36. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Львів – Париж – Нью-Йорк: Атенеї, 1993. 656 с.
37. Курилишин К. Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939-1945 рр.): історико-бібліографічне дослідження в 2 т. Львів: Львівська наукова бібліотека імені Василя Стефаника, 2007. Т.2. 592 с.
38. Лекарев С. В. Разведка и контрразведка. Фрагменты мирового опыта и теории. Москва: БДЦ – Пресс, 2003. 544 с.
39. Лисенко О. Є., Муковський І. Т. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. К., 1997. 567 с.

40. Литвин В. М. Україна в Другій світовій війні. Київ: Лі-Терра, 2004. 464 с.
41. Маношин И. С. Героическая трагедия. О последних днях обороны Севастополя 29 июня–12 июля 1942 г. Симферополь: Таврида, 2001. 208 с.
42. Михненко А. М. Донбас в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.). Монографія. Донецьк: Юго-Восток, 2000. 153 с.
43. Міжнародне гуманітарне право: Монографія / [В. П. Базов, І. І. Качан, І. О. Майоров та ін.]. Київ: Варта, 2000. 176 с.
44. Мюллер Н. Вермахт и оккупация; [Пер. с нем А.Артемов, А.Долгоруков и др.]. Москва: Воениздат, 1974. 387 с.
45. Немятый В. Н. Всенародная борьба за срыв грабительских планов фашистской Германии. Киев: Госполитиздат, 1982. 250 с.
46. Ніколаєць Ю. А. Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної Армії в Україні у перший період Великої Вітчизняної війни. Вінниця, 2000. 248 с.
47. Пастушенко Т. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація. К., 2009. 283 с.
48. Патриляк І. К. «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939-1960-х роках. Львів: Часопис, 2012. 512 с.
49. Першина Т. С. Фашистский геноцид на Украине (1941-1944). Киев: Наукова думка, 1985. 170 с.
50. Полян П. Жертвы двух диктатур: жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. Москва: РОССПЭН, 2002. 896 с.
51. Ржешевская Е. Геббельс. Портрет на фоне дневника. Москва: АСТ-Пресс, 2004. 400 с.
52. Романько О. В. Мусульманские легионы во Второй мировой войне. Москва: АСТ, Тразиткнига. 2004. 314 с.
53. Скоробагатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943). Харків: Прапор, 2004. 368 с.
54. Смыслов О. С. Проклятые легионы. Изменники Родины на службе Гитлера. Москва: Вече, 2006. 512 с.

55. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным; [пер. с англ. Л. Журнаджи]. Киев: Дуліби, 2015. 584 с.
56. Сорокин В. А. Чернигов в огне войны. Чернигов, 2000. 200 с.
57. Срібняк І. В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). К., 1999. 296 с.
58. Стельникович С. В. Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941-1944 рр.). Житомир, 2015. 592 с.
59. Типпельскирх К. История Второй мировой войны; [Пер. с нем. М. А.Захарченко и Л. К.Камолова]. Москва: АСТ, 2001. 795 с.
60. Трубайчук А. Ф. Друга світова війна. К.: «Істина», 1995. 192 с.
61. Хёне Х. Черный орден СС. История охранных отрядов; [Пер. с нем. Ю. Д. Чупров, О. И. Лемехов]. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2004. 542 с.
62. Шнеер А. Плен. В 2 т. Иерусалим: Ной, 2003. Т.2. 391 с.
63. Шнеер А. Плен. В 2 т. Иерусалим: Ной, 2003. Т.1. 380 с.

Періодичні видання

64. Берковський В. Нацистські табори військовополонених у місті Славуті. Історія великих страждань. *Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення*. Київ, 2011. С. 29–47.
65. Бістрікер А. З. Формування планів нацистської верхівки геноциду єврейського та слов'янського населення. *Сторінки воєнної історії України*. 2000. №4. С. 181–194.
66. Богунов С. Використання праці радянських військовополонених у промисловості та сільському господарстві під час нацистської окупації України. *Військовий полон і повернення на Батьківщину радянських і німецьких військовополонених (1945-1955 рр.)*. Матеріали міжн. наук. конференції. ФРН, 2005. С. 326–339.
67. Богунов С. Использование труда советских военнопленных на территории Украины в годы Великой Отечественной войны (1941-1944 гг.).

Військовий полон та інтернування.1939–1956. Погляд через 60 років. Матеріали наукової конференції, 2–4 червня 2006 р. Київ, 2008. С. 53–66.

68. Богунов С. Советские военнопленные и пропагандистская деятельность Имперского министерства по делам оккупированных восточных территорий. *Військовий полон та інтернування.1939-1956. Погляд через 60 років. Матеріали наукової конференції, 2-4 червня 2006 р.* Київ, 2008. С. 96–104.

69. Богунський (Колокольцев) Ю. Богунська Голгофа. Криваві житомирські етюди 41-го... *День*. 2016. № 106-107 (4712-4713). С. 13.

70. Буцько О. Військовополонені в СРСР (1941-1945 рр.). *Український історичний журнал*. 2000. №4. С. 120–126.

71. Гриневич В. А. Напад Німеччини на СРСР і криза лояльності сталінському режиму в Україні. *Сторінки воєнної історії України*. 2003. Вип.7. Ч.2. С. 100–115.

72. Гуркин В. Людские потери Советских Вооруженных Сил в 1941-1945 гг.: новые аспекты. *Военно-исторический журнал*. 1999. №2. С. 2–13.

73. Дерейко І. Локальний вимір партизансько-поліційного протистояння в райхскомісаріаті «Україна»: історія однієї роти. *Сторінки воєнної історії України*. 2013. Вип.16. С. 57–68.

74. Дубик М. Табори військовополонених на окупованій території України (1941-1944 рр.): аналіз джерельної бази. *Сторінки воєнної історії України*. 2000. №4. С.144–147.

75. Иванович К. Существовавшие до сих пор правила... отменяются. *Военно-исторический журнал*. 1991. № 11. С. 38–42.

76. Калкутіна Н. В. Агентурно-оперативна робота в таборах НКВС (МВС) для військовополонених (на прикладі Південної України). *Гілея*. 2015. № 98(7). С. 40–43.

77. Кицак Б. Стан медичної галузі на території райхскомісаріату «Україна» у 1941–1943 рр. (за матеріалами окупаційної преси). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2016. Вип. 46. С. 170–172.

78. Король В. Ю. Трагедія військовополонених: свідчать архіви. *Трибуна*. 1992. № 9. С. 36–37.
79. Король В. Ю. Трагедія радянських військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 рр. *Сторінки воєнної історії України*. 2004. Вип. 8. Ч.1. С. 239-252.
80. Костючок О. Створення і структурна побудова Київської міської управи за часів німецької військової адміністрації. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія»*. 2010. Вип.100. С. 30–34.
81. Красніцька Г. Україна під час Другої світової та Великої Вітчизняної воєн. *Гілея*. 2015. № 98(7). С. 65–67.
82. Кривошеев Г. О дезертирстве в Красной Армии. *Военно-исторический журнал*. 2001. №6. С. 94.
83. Кривошеев Г. О потерях среди женщин-военнослужащих и вольнонаемного состава. *Военно-исторический журнал*. 2005. №1. С.33.
84. Кривошеев Г. Об итогах статистических исследований потерь Вооруженных Сил СССР в Великой Отечественной войне. *Людские потери СССР в период Второй мировой войны. Сб. статей*. Санкт-Петербург, 1995. С. 71–81.
85. Кузьминых О. Особенности правового положения военнопленных в СССР в годы Второй мировой войны. *Сторінки воєнної історії України*. 2009. Вип. 12. С. 267–278.
86. Лисенко О. Військовий полон у період Другої світової війни. Історія великих страждань. *Нацистські табори для радянських військовополонених у місті Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення*. Київ, 2011. С.14–18.
87. Лисенко О. Примусова праця: поняття, явище, історичний контекст. *Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі. Матеріали Всеукр. наук. конференції, 27 вересня 2012 р.* Київ, 2012. С. 15–20.
88. Лисенко О. Соціальне становище радянських військовополонених у роки Другої світової війни. *Військовий полон та інтернування. 1939-1956. Погляд через 60 років. Матеріали наукової конференції, 2-4 червня 2006 р.* Київ, 2008. С. 86–95.

89. Марущенко О. Виникнення і становлення Української Повстанської Армії: деякі аспекти сучасної вітчизняної історіографії. *В Галичина*. 2002. № 8. С. 116 – 125.

90. Мельник Е. Обработка документов и формирование автоматизированных баз данных в отношении судеб советских военнопленных из Украины. *Військовий полон та інтернування. 1939-1956. Погляд через 60 років. Матеріали наукової конференції, 2-4 червня 2006 р.* Київ, 2008. С.121–142.

91. Нестеренко В. Спроби залучення українського населення до збройних формувань фашистської Німеччини. *Сторінки воєнної історії України*. 2001. Вип.5. С. 155–159.

92. Пастушенко Т. Використання праці радянських військовополонених в економіці Третього райху. *Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі. Матеріали Всеукр. наук. конференції, 27 вересня 2012 р.* Київ, 2012. С. 126–134.

93. Пастушенко Т. Використання праці українських примусових робітників у Третьому рейху. *Архіви окупації*. К., 2008. Т.1. С. 854–860

94. Пастушенко Т. Між виживанням та опором: повсякдення військового полону в спогадах колишніх червоноармійців. *Сторінки воєнної історії України*. 2012. Вип.15. С. 162–172.

95. Пастушенко Т. Статус радянських військовополонених у роки Другої світової війни: на терезах міжнародного, нацистського та радянського права. Історія великих страждань. *Нацистські табори для радянських військовополонених у місті Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення*. Київ, 2011. С. 18–28.

96. Печенкин А. Потери советского генералитета в период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. – 9 мая 1945 г.). *Людские потери СССР в период Второй мировой войны. Сб. статей*. Санкт-Петербург, 1995. С. 100–104.

97. Полуда В. Нормативно-правові документи щодо використання праці військовополонених в окупованій вермахтом Україні (1941-1944 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. № 44. Том 1. С. 238–241.

98. Полуда В. Умови побуту військовополонених у період світових воєн ХХ століття. *Українська Друга світова: Матеріали міжнародної наукової конференції до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні* (5 травня 2015 р., м. Київ). С. 179–187.
99. Полуда В. Умови утримання в'язнів у нацистських таборах військовополонених в Україні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія»*. 2014. №4(122). С. 40–42
100. Потильчак О. В. Система примусової праці цивільного населення України в роки німецької окупації (1941-1944). *Молода нація*. 1996. №4. С. 236–253.
101. Потильчак О. В. Трудові ресурси цивільного населення України і система примусової праці в часи німецької окупації. *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси*. К., 2011. Кн.2. С. 92–126.
102. Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1997. №3. С. 91.
103. Решин Л. Е., Степанов В. С. Судьбы генеральские... *Военно-исторический журнал*. 1993. № 2. С. 8–16.
104. Решин Л. Е., Степанов В. С. Судьбы генеральские... *Военно-исторический журнал*. 1992. № 10. С. 24–32.
105. Решин Л. Е., Степанов В. С. Судьбы генеральские... *Военно-исторический журнал*. 1992. № 11. С. 24–27.
106. Рибченко Л. Облік втрат Червоної Армії в роки Великої Вітчизняної війни. Окремі аспекти проблеми. *Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Мат. міжн. наук. конференції, 27 квітня 2010 р.* Київ, 2011. С. 197–203.
107. Романько О. Тридцатая Гренадерская дивизия войск СС (к истории иностранных формирований в составе германских вооруженных сил). *Сторінки воєнної історії України*. 2008. Вип.11. С. 309–320.
108. Рубан С. Стояли насмерть в огненных котлах. *Военно-исторический журнал*. 1995. № 2. С. 14–19.

109. Русак А. В. Советские солдаты и офицеры в рядах вермахта и Ваффен-СС в годы Второй мировой войны. *Сторінки воєнної історії України*. 2000. №4. С. 138–144.

110. Салата О. Засоби та механізми формування інформаційного простору України в умовах Великої Вітчизняної війни. *Сторінки воєнної історії України*. 2008. Вип.11. С. 321–330.

111. Салата О. Інформаційна війна Німеччини та СРСР на окупованих німецькою армією територіях України (1941 – 1944 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2009. № 27. С. 281–285.

112. Салата О. Інформаційні процеси на території України під час Другої світової війни. *Перша та Друга світові війни в історії людства (до 100-річчя початку Першої і 75-річчя початку Другої світових воєн)*: Монографія. Київ: Пріоритети, 2014. С. 255.

113. Салата О. Кримські татари у політиці СРСР та окупаційної німецької влади в період 1941 – 1944 рр. *Наукові записки НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2008. № 76. С. 297–300.

114. Салата О. Політика нацистського окупаційного режиму щодо ромів СРСР у 1941 – 1942 рр. *Університет: історико-філософський журнал*. 2009. № 1. С. 54–60.

115. Смогоржевська І. Окупаційний режим на території військової зони України: історіографічний та джерелознавчий аспекти. *Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги)*. Мат. міжн. наук. конференції, 27 квітня 2010 р. Київ, 2011. С. 320.

116. Черепанов В. Питание было калорийным. *Военно-исторический журнал*. 1999. №1. С.93–96.

117. Шайкан В. Український військовий колабораціонізм у роки Другої світової війни. *Сторінки воєнної історії України*. 2004. Вип. 8. Ч.1. С. 268 – 278.

118. Шаповал Ю. Друга світова війна: український контекст. *Українська Друга світова: Мат. міжн. наук. конференції до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (5 травня 2015 р., м. Київ)*. Київ, 2015. С. 13–22.

119. Шевченко В. Фашистський окупаційний режим в Україні та доля військовополонених (1939-1944 рр.). *Військовий полон та інтернування. 1939-1956. Погляд через 60 років*. Матеріали наукової конференції, 2-4 червня 2006 р. Київ, 2008. С. 67–70.

120. Шевьяков О. Гитлеровский геноцид на территориях СССР. *Социологическое исследование*. 1991. № 12. С. 3–11.

121. Штрайт К. Они нам не товарищи. Массовое вымирание советских военнопленных. *Военно-исторический журнал*. 1992. № 6–7. С. 39–44.

122. Штрайт К. Они нам не товарищи. Массовое вымирание советских военнопленных. *Военно-исторический журнал*. 1992. № 11. С. 28–32.

123. Штрайт К. Они нам не товарищи. Массовые расстрелы советских военнопленных подразделениями вермахта. *Военноисторический журнал*. 1992. № 4–5. С. 43–50.

124. Штрайт К. Советские военнопленные, массовые депортации, принудительные рабочие. *Вторая мировая война. Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований*; [пер. с нем. Н. А. Захарченко, Ю. А. Неподаев, И. В. Розанов, Р. Н. Соколов]. М., 1997. С. 589–600.

Багатотомні наукові видання, довідники та енциклопедії

125. Великая Отечественная война: энциклопедия / [Ю. Барабаш, П. Жилин, В. Канатов и др.]; глав. ред. М. Козлов. М., 1985. 832 с.

126. Взаємовідносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917-1938 рр.). Кол. монографія у 2 т. / [Відп. ред. В. Смолій, гол. ред. В. Литвин]. Т.1. 2013. 750 с.

127. Дейвіс Н. Європа. Історія; [Пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко]. Київ: «Основи», 2008. 1464 с.

128. Економічна історія України: в 2 т. / [Укл. Г. Боряк, В. Геєць, В. Смолій та ін.; відп. ред. В. Литвин]. К., 2011. Т.2. 2011. 602 с.

129. История Второй мировой войны (1939-1945). Изд. в 12 томах / [Глав. ред. Д. Устинов, глав. ред. коллегии 8 тома Е. Егоров]. Т.8. 1977. 535 с

130. История Второй мировой войны (1939-1945). Изд. в 12 томах / [ред. А. Гречко, глав. ред. коллегии 7 тома Б. Соловьев]. Т.7. 1976. 551 с.

131. История Германии: в 3 т. / [Под. общ. ред. Б. Бонвеча и Ю. Галактионова]. Кемерово: Кузбассвузиздат, 2005. Том 3. Документы и материалы. 2005. 544 с.

132. Історія війн і збройних конфліктів в Україні: енциклопедичний довідник / [О. Гуржій, В. Корнієнко, В. Макаров та ін.]. К., 2004. 520 с.

Автореферати дисертацій

133. Ветров І. Економічна експансія «третього рейху» та промисловість України в роки Другої світової війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». К., 1999. 22 с.

134. Гриневич В. Суспільно-політичні настрої населення України у роки Другої світової війни: автореф. ... дис. на здобуття наук. ступеня док. пол. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». К., 2008. 31 с.

Електронні ресурси

135. Голод, каторга, куля. Військовополонені в таборах Третього Рейху. URL: <https://gordonua.com/ukr/specprojects/voennoplenny.html>

136. Гофман И. Сталинская война на уничтожение. Планирование, осуществление, документы; [Пер. с нем. Е. Гессен]. М., 2006. 360 с. URL: <http://hedrook.vho.org/hoffmann/>

137. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995>